

МВС України

Львівський юридичний інститут

О.З. Панкевич

СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА:

ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ

МОНОГРАФІЯ

**ЛЬВІВ
2004**

УДК 340.12 + УДК 321.01

ББК х 082.14

П 168

Рекомендовано до друку Вченою
радою Львівського юридичного
інституту МВС України
(протокол № 3 від 9 листопада 2004 р.)

О.З. Панкевич

П 168 СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА: ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ: Монографія / За заг.
ред. д-ра юрид. наук, проф. П.М. Рабіновича. - Львів: Львівський юридичний інститут МВС України,
2004. – 183 с.

Рецензенти:

В.Д. Бабкін, доктор юридичних наук, професор;

Ю.М. Оборотов, доктор юридичних наук, професор;

І.В. Яковюк, кандидат юридичних наук, доцент.

У книзі висвітлено деякі теоретичні аспекти функціонування і розвитку соціальної держави, визначено її завдання, ознаки та різновиди, розглянуто проблеми розбудови такої держави в Україні

Призначена для науковців, викладачів, студентів і аспірантів юридичних та інших гуманітарних навчальних закладів, юристів – практиків та й, зрештою, для усіх, хто не байдужий до проблем державотворення.

О.З. Панкевич, 2004.

**Львівський юридичний інститут
МВС України, 2004.**

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ	9
1.1. Проблематика соціальної держави у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі (спроба загального огляду)	9
1.2. Методологічні аспекти дослідження сутності та призначення соціальної держави	24
1.3. До визначення поняття соціальної держави	29
1.3.1. Основні завдання соціальної держави	29
1.3.2. Ознаки та функції соціальної держави	49
1.4. Правова держава і соціальна держава: діалектична єдність їхніх суперечностей.....	53
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ МОДЕЛІ Й ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)	71
2.1. Моделі соціальної держави: сучасні класифікації та українська перспектива	71
2.2. Тенденції розвитку соціальної держави.....	87
2.2.1. Формування та розвиток соціального права і соціального законодавства.....	88
2.2.2. Розгортання державної діяльності щодо забезпечення соціального партнерства.....	110
2.2.3. Розширення участі недержавних неприбуткових організацій та приватного бізнесу у виконанні функцій соціальної держави у гуманітарній сфері.....	132
ВИСНОВКИ	150
АНОТАЦІЇ	154
ЛІТЕРАТУРА	161

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ	6
----------------	---

РАЗДЕЛ 1. ПОНЯТИЕ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА	9
1.1. Проблематика социального государства в отечественной и зарубеж- ной научной литературе (попытка общего обзора)	9
1.2. Методологические аспекты исследования сущности и назначения социального государства	24
1.3. К определению понятия социального государства	29
1.3.1. Основные задачи социального государства.....	29
1.3.2. Признаки и функции социального государства	49
1.4. Правовое государство и социальное государство: диалектичес- кое единство их противоречий	53
РАЗДЕЛ 2. ОСНОВНЫЕ МОДЕЛИ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА (СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА)	71
2.1. Модели социального государства: современные классификации и украинская перспектива	71
2.2. Тенденции развития социального государства	87
2.2.1. Формирование и развитие социального права и социального законодательства	88
2.2.2. Развертывание государственной деятельности по обеспечению социального партнерства	110
2.2.3. Расширение участия негосударственных некоммерческих орга- низаций и частного бизнеса в исполнении функций социального государства гуманитарной сфере	132
ВЫВОДЫ	150
АННОТАЦИИ	154
ЛИТЕРАТУРА	161

CONTEX

Introduction.....	6
Part 1. The notion of social state.....	9

1.1. Problematics of social state in the native and foreign scientific literature (attempt of the general survey).....	9
1.2. Methodological discovery aspects of the essence and means of a social state.....	24
1.3. The notion of social state.....	29
1.3.1. The main tasks of social state.....	29
1.3.2. Signs and functions of a social state.....	49
1.4. Judicial state and social state: dialectical unity of their contradictions.....	53
Part 2. The main models and tendencies of development of social state (comparative characteristic).....	71
2.1. Models of a social state: modern classifications and Ukrainian perspective.....	71
2.2. Tendencies of development of the social state.....	87
2.2.1. Formation and development of the social state and social legislature.....	88
2.2.2. The distribution of the state actions to provide social partnership.....	110
2.2.3. The widening of participation of not state unprofitable organizations and private business in putting into execution functions of social state in humanitarian sphere.....	132
Conclusions.....	150
Summary	154
Literature	161

*Соціальна держава – не гиря на
ногах прогресу, а його двигун.*

В. Брандт

ВСТУП

Процеси національного відродження України, державного будівництва спричиняють істотні зміни в усіх сферах суспільного життя. У зв'язку з цим чи не найважливішою стає проблема розбудови молодого держави, вибір шляху розвитку якої було остаточно зроблено із прийняттям 28 червня 1996 р. Конституції України. Так, у ст. 1 підкреслено, що Україна є не тільки демократичною і правовою, а й *соціальною* державою. Безперечно, таке проголошення в умовах сьогодення відображає не стільки реальну дійсність, скільки прагнення та орієнтацію Української держави, є декларацією її намірів. Водночас це конституційне положення поставило перед суспільними науками і, у першу чергу, перед теорією держави та права актуальне завдання – розкрити сутність, завдання, ознаки та функції саме соціальної держави, обґрунтувати її загальнотеоретичну характеристику, визначити шляхи побудови такої держави в Україні. Останнє, а воно логічно впливає з попередніх, видається особливо важливим. Та цілком зрозуміло, що без чіткої й цілісної науково-теоретичної концепції соціальної держави неможливо забезпечити її становлення та функціонування.

Слушну думку висловив академік Ю.С. Шемшученко, вважаючи, що «метод проб і помилок не найкращий засіб для цілеспрямованого реформування суспільного життя. У державотворчій діяльності краще йти від загального до конкретного, а не навпаки, бо без теорії практика дійсно сліпа» [255, 3].

У вітчизняному правознавстві й державознавстві теорія соціальної держави перебуває поки що на початковій стадії формування. Пояснюється це насамперед тим, що у колишньому Радянському Союзі, як і в інших країнах так званого «соціалістичного табору», зусилля науковців спрямовувалися переважно на критику «буржуазних апологетів» концепції держави загального благоденства. Однак і в тогочасних радянських дослідженнях (зокрема, у працях В.Є. Гулієва [49], В.Д. Попкова [167], О.А. Попова [168], В.О. Туманова [232]), попри відповідні ідеологічні штампи й нашарування, містяться слухні, конструктивні положення, які, безперечно, слід враховувати при створенні сучасної теорії соціальної держави.

Тепер означена проблематика становить предмет зацікавлення представників різних суспільних наук – правознавців, політологів, економістів, соціологів, філософів. Їй присвятили праці такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як О. Аграновська, С. Алексеев, В. Бабкін, М. Баглай, Д. Баялджиєв, О. Берєбіна, П. Гончаров, М. Гриценко, Р. Дарендорф, А. Етціоні, М. Козюбра, В. Копейчиков, І. Ледах, О. Лукашова, Л. Мамут, Т. Мацонашвілі, В. Медведчук, В. Новіков, П. Рабінович, Г. Ріттер, В. Роїк, В. Селіванов, А. Сіленко, О. Скакун, О. Скрипнюк, Ф. Фабрициус, К. Хессе, Х. Цахер, В. Четвернін, Й. Штрассер, І. Яковюк, В. Якушик та ін.

Між тим значна частина питань, пов'язаних із функціонуванням і розвитком соціальної держави, ще залишається малодослідженою. Це, власне, й обумовлює актуальність теми нашого дослідження, в процесі якого маємо намір поглибити загальнотеоретичні уявлення про сутність, завдання, ознаки та різновиди соціальної держави, що сприяло б її становленню в Україні. З цією метою, слід:

- виходячи з аналізу саме тих завдань, що їх покликана виконувати соціальна держава, запропонувати конкретизовану характеристику її ознак та відповідне визначення загального поняття;
- уточнити співвідношення властивостей правової держави й держави соціальної;
- здійснити порівняльне дослідження основних моделей соціальної держави;
- виявити і проаналізувати основні сучасні тенденції розвитку та діяльності соціальної держави, зокрема розширення участі приватного бізнесу та недержавних неприбуткових організацій у виконанні її функцій у гуманітарній сфері й активізацію діяльності такої держави у забезпеченні соціального партнерства;
- дослідити процес формування та розвитку соціального права і, відповідно, соціального законодавства як інструментів забезпечення соціальною державою економічних, соціальних і культурних прав людини.

Досліджуючи процеси формування та функціонування соціальної держави, розглядаючи загальне поняття соціальної держави, її основні моделі (різновиди) й тенденції розвитку, ми прагнули відповідно до цього виокремити три основні, системно-взаємопов'язані «блоки» завдань, що їх має виконувати будь-яка соці-

альна держава; уточнити, з огляду на ці «блоки» завдань, ознаки і визначення загального поняття соціальної держави; конкретизувати співвідношення властивостей правової держави і держави соціальної; дати порівняльну оцінку основних моделей соціальної держави; охарактеризувати предмет, метод регулювання та системно-структурний статус соціального права як самостійної галузі права у демократичній державі соціальної орієнтації; навести додаткову аргументацію погляду на соціальне партнерство як на необхідну передумову розбудови соціальної держави та як один із її важливих атрибутів; виявити та проаналізувати тенденції розширення участі приватного бізнесу й недержавних неприбуткових організацій у виконанні певних функцій соціальної держави у гуманітарній сфері суспільних відносин. Наскільки вдалося нам виконати поставлене перед собою завдання судити читачеві.

Принагідно висловлюємо вдячність рецензентам – професорам В.Д. Бабкіну та Ю.М. Оборотову, доценту І.В. Яковюку за ті цінні зауваження та доречні поради щодо вдосконалення змісту монографії. Особлива подяка члену-кореспонденту Академії правових наук України, професору Львівського національного університету імені Івана Франка П.М. Рабіновичу, за науковою редакцією якого це видання побачило світ.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

1.1. Проблематика соціальної держави у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі (спроба загального огляду)

У зв'язку з багатоаспектністю явища, яке охоплюється поняттям соціальної держави, проблемні питання, пов'язані з ним (явищем), перебувають у полі зору представників різних суспільних наук: юристів, політологів, економістів, соціологів та філософів. Тому, на нашу думку, доцільно не обмежуватися опрацюванням виключно «масиву» юридичної літератури, а й приділити увагу здобуткам суміжних гуманітарних наук. У цьому контексті видається доречним вислів польського науковця С. Завадського про те, що «проблематика «держави благоденства» з усією ясністю виявляє необхідність подальшого розвитку інтеграційних процесів у суспільних науках» [67, 9].

Соціально-економічним аспектам формування та розвитку соціальної держави присвятили праці такі науковці, як О. Аграновська [2], О. Беребіна [16], Т. Вараниця [27], О. Віленський, М. Кочугуєва [30], Г. Габіш [35], А. Гальчинський [38], М. Гриценко [47], Л. Ерхард [262], М. Етціоні [263], А. Мюллер-Армак [129], С. Наливайченко [130], О. Шаронов [254] та ін.

Видається, зокрема вірним висновок С.П. Наливайченка про те, що «втручання держави в економіку необхідне там, де ринковий механізм не спрацьовує, де виявляються суттєві недоліки ринку, і особливо в перехідній економіці, де держава повинна брати на себе роль захисника громадян у соціальній сфері» [130, 251]. А Т. Фотіна підкреслює: «Соціально орієнтована ринкова економіка спирається на три основні елементи: реалізацію можливостей окремої людини, допомогу держави, солідарність суспільства. Кожний індивід повинен мати максимальну свободу, ступінь якої визначається суспільними рамками, тобто кожен реалізує свої економічні інтереси до тих пір, доки не утискає інтереси іншого індивіда і суспільства в цілому. Держава втручається тільки у випадку, якщо особа не в стані реалізувати економічну свободу і потребує підтримки»

[239, 6].

На думку В.В. Капильцової, яка досліджує проблему забезпечення соціальних гарантій при трансформації України у соціальну державу ринкового типу, соціальна стратегія покликана, по-перше, ліквідувати бідність і забезпечити динамічне зростання рівня життя населення; по-друге, гарантувати соціальну стабільність та соціальну безпеку в суспільстві; по-третє, соціалізувати структурні складові економічної політики держави (бюджетну, грошово-кредитну, інвестиційну, податкову, цінову та ін.) [81, 13]. Автори колективної монографії, зосереджуючи увагу на проблемах, пов'язаних із глобалізацією економіки, визначають регіональні особливості соціально-економічної захищеності населення різних областей України [216]. О.В. Бермічова, розглядаючи проблеми поняття й ознак соціальної функції держави, основний її зміст — соціальні права громадян, форми і методи її реалізації в Україні та перспективи розвитку, обґрунтовує доцільність комплексного розгляду соціальної функції української держави як у широкому, так і у вузькому значенні, «роблячи наголос на необхідності ототожнення поняття соціальної функції держави у вузькому значенні із соціальним забезпеченням, доповнюючи його забезпеченням достатнього життєвого рівня людині та членам її сім'ї та ототожненням соціальної функції держави в широкому розумінні з соціальним захистом населення» [18, 16].

О.А. Лукашова наголошує на тому, що «в сучасних умовах питання про соціальну роль держави — це не тільки питання політичне, юридичне, а й моральне. Зводити всі проблеми взаємовідносин держави і громадянина до формальних юридичних аспектів неможливо» [110, 13]. Л.С. Мамут слушно зазначає: «Саме держава як публічно-владна структура — належний і точний адресат визначення «соціальна». Вірніше буде сказати, що наведене визначення стосується не композиції, не побудови держави, а ... праксеологічного, *діяльнісного* моменту її буття» [116, 5]. Аналіз проблеми «соціальна держава — право» автор завершує висновком: «Що стосується соціальної держави, то «дух рава» присутній у ній настільки, наскільки вдається (кожного разу стосовно тієї чи іншої конкретної суспільно-історичної обстановки) досягнути передусім за допомогою закону оптимальної комбінації права з іншими соціальними чинниками, такими ж, як

воно саме, позитивними і значущими для цивілізованого людського існування. Розумної альтернативи даному варіанту поєднання соціальної і правової державності немає» [116, 14].

Німецький професор М. Шпікер вважає: «Те, що держава повинна бути не тільки правовою, але й соціальною, що вона повинна піклуватися не тільки про право та безпеку, але й про гідні людини умови життя і праці, що вона повинна захищати громадян від ризиків втрати доходів унаслідок хвороби, інвалідності, віку і безробіття, що вона повинна гарантувати соціальну безпеку, соціальну справедливість і суспільну інтеграцію, — це все справді християнська спадщина» [257, 6]. А В.О. Четвернін підкреслює: «Протилежністю авторитарному варіанту слугує той демократичний варіант державного інтервенціонізму, який втілений у теорії та практиці «держави загального благоденства», або соціальної правової держави. Можна сказати, що хоч етатизм і лібералізм як ідеальні типи є протилежними, у дійсності, за нормального розвитку, один, як правило, не існує без іншого. У нормальних умовах етатистські й ліберальні засади безперервно конкурують одні з іншими, причому в індустріально розвиненому суспільстві етатистські пов'язані з соціальним інтервенціоналізмом, а ліберальні — із пануванням права» [250, 60-61]. Цей же вчений зазначає: «У постіндустріальному суспільстві, в найбільш розвинених країнах після Другої світової війни (хоч трудове і соціальне законодавство розвивалося й до війни) сформувалась соціальна (соціальна правова) держава, яка задовольняє соціально-економічні домагання більшості членів суспільства за принципом *привілеїв*, яка гарантує мінімальну соціальну захищеність (за рахунок інших членів суспільства) тим, хто опиняється в економічно не вигідному становищі, яка здійснює перерозподіл національного доходу в інтересах суспільства в цілому і передусім — на користь соціально слабких. Цю реальність соціальної держави правова доктрина в континентальній Європі відобразила в поняттях соціально-економічних і культурних «прав людини», або прав *другого покоління*» [91, 234-235].

І.А. Ледах стверджує: «... Невірно було б вважати, що феномен соціальної державності — це явище ХХ століття. Історія соціальної держави така ж стара, як й історія прав людини» [104, 22]. На підтвердження цієї тези науковець зауважує,

зокрема, що «вже у Великій Хартії вільностей 1215 р. можна зустріти деякі атрибути і максими соціальної орієнтації» [104, 22]. Такий підхід видається не досить обґрунтованим на сучасному етапі розвитку концепції соціальної держави. На нашу думку, виконання державою певних соціальних функцій ще не дає підстав вважати таку державу соціальною; історія ж саме соціальної держави починає свій відлік, принаймні, не раніше часу виникнення, визнання й утвердження соціально-економічних та культурних прав.

Слід погодитися з позицією М. Копейчикова, який підкреслює: «Соціальна держава має характеризуватися принципово новим підходом до системи соціальних прав порівняно з політичними правами, оскільки соціальні права — це якісно новий за змістом та спрямованістю вид прав і свобод людини і громадянина. Саме цей вид прав і свобод, на нашу думку, характеризує, крім того, нову сутність держави, яка поставила перед собою значно більші завдання стосовно забезпечення прав і свобод своїх громадян» [94, 217].

Низка праць як вітчизняних, так і зарубіжних учених присвячена проблемам формування та розвитку особливої галузі права — соціального права — і відповідної галузі законодавства (соціального законодавства). Слід проте зауважити, що ці питання в Україні та Росії розглядають в основному спеціалісти в галузі трудового права, права соціального забезпечення, зокрема А. Нечай [133], О.О. Мачульська [120-122], С.М. Прилипко [169]. І, на жаль, дуже мало є досліджень загальнотеоретичного рівня, що, безумовно, гальмує процес становлення соціального права у пострадянських країнах, зокрема в Україні. Тому-то І.М. Сирота, наприклад, вважає, що «зацікавленості державою у розвитку «соціального права» ще не висловлено» [199, 77].

Є.О. Харитонов та О.І. Харитонова визначають соціальне право як «сукупність норм, котрі за допомогою імперативного і частково диспозитивного методів регулюють відносини, які виникають у процесі реалізації громадянами фізичних, особистих, культурних та економічних прав і в яких громадяни виступають завжди як уповноважені, а держава та інші публічні утворення — як зобов'язані суб'єкти» [242, 29].

У монографії М.І. Лепіхов зробив одну із перших спроб розглянути соціально-

правовий захист населення Росії в комплексі, як самостійну галузь права, що формується, як соціальне право. При цьому воно визначається як «комплексна галузь права, котра являє собою сукупність правових норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають у зв'язку та з приводу практичної організації та здійснення соціального захисту населення РФ з метою пом'якшення соціальної напруженості в суспільстві» [105, 11]. А Н.М. Стаховська «... з метою інтеграції правових норм у сфері соціального забезпечення, які на сьогодні в переважній більшості розпорошені поміж значної кількості нормативно-правових актів, що не утворюють чіткої системи законодавства з права соціального забезпечення», спробувала обґрунтувати «необхідність розробки і прийняття Соціального кодексу України — єдиного галузевого кодифікованого нормативно-правового акту» [221, 11].

Серед українських науковців-правознавців найбільш активно розробляє проблеми соціального права Н.Б. Болотіна. Так, у статті вона визначає поняття соціального права «як систему норм, що регулюють суспільні відносини щодо реалізації, охорони і захисту соціальних прав людини і громадянина з метою збереження, відтворення та розвитку людського суспільства» [23, 27], а у монографії висловлює свої міркування про поділ соціального права на Загальну і Спеціальну частини: «*Загальна частина* містить такі правові інститути: соціальний статус людини і громадянина; стандартизація соціальних прав; управління в соціальній сфері; економіко-правовий механізм забезпечення соціальних прав; соціальний моніторинг; контроль за забезпеченням соціальних прав; система захисту соціальних прав; відповідальність за порушення соціальних прав. *Спеціальну частину* соціального права складають її підгалузі — трудове право, право соціального забезпечення, медичне право, освітянське право» [22, 55].

О.І. Петровський виділив й охарактеризував особливості та основні проблеми соціального партнерства в трансформаційній економіці України: несформованість інституціонального середовища соціального партнерства (відсутність системи демократичного контролю за створенням соціально-ефективних інститутів; еліти, спроможної поставити соціальні інтереси вище політичних, та ін.); відсутність масового середнього класу як необхідного елемента у розв'язанні

протиріч між працею і капіталом; розмитість ролі держави як соціального партнера (держава як найбільший власник є поганим арбітром у суперечках між працею та капіталом); відсутність ініціативи знизу, розрив між організаційними рівнями «зверху» і «знизу» з причин недовіри до політичних і громадських організацій, правової незахищеності низових структур, домінування короткострокових цілей на шкоду довгостроковим в діяльності підприємств; роз'єднаність профспілок з політичних причин, а також роз'єднаність роботодавців» [155, 4].

Соціологічний підхід дав можливість І.М. Дубровському розглянути соціальне партнерство крізь призму потреб та інтересів суб'єктів соціально-трудова відносин, які різняться своїм статусом у соціальній ієрархії суспільства, що визначає різний рівень доступу до соціальних ресурсів і, відповідно, їхнього добробуту, участі в управлінні тощо. Учений визначає соціальне партнерство як соціальну взаємодію, яка здійснюється на основі певних норм, процедур щодо узгодження інтересів основних суб'єктів соціально-трудова відносин, їхніх цільових настанов, що сприяє досягненню загальних соціально-значущих цілей [57, 9]. Г. Осовий вважає, що «однією з передумов соціального партнерства, а відтак, забезпечення соціальної злагоди в суспільстві, вкрай необхідної для сталого економічного розвитку, є наявність сильних і незалежних профспілок» [145, 18].

Російські соціологи І.М. Модель та Б.С. Модель розглядають соціальне партнерство «не тільки *традиційно*, як спосіб співробітництва у сфері соціально-трудова відносин, але набагато ширше, як форму органічної взаємодії багатоманітних суб'єктів соціуму (державних інститутів, громадських об'єднань, соціальних і професійних груп та ін.), котра дозволяє їм вільно виражати свої інтереси і знаходити цивілізовані способи їх гармонізації та реалізації» [127, 98].

В. Жуков та В. Скуратівський розглядають основні проблеми впровадження соціального партнерства в систему соціально-трудова відносин України; висвітлюють процес налагодження механізму реалізації соціального партнерства засобами колективно-договірного регулювання. Важливою є думка про те, що «із розвитком суспільства проблема соціального партнерства виходить далеко за межі соціально-трудова відносин, переростаючи в су-

спільно-політичну — соціальне партнерство як механізм побудови громадянського суспільства» [65, 5].

Г.І. Чанишева визначає поняття соціального партнерства у сфері праці у широкому і вузькому розумінні. «У широкому розумінні соціальне партнерство являє собою систему взаємовідносин працівників та роботодавців через представницькі органи (організації) або через органи соціального партнерства відповідних рівнів за участю органів державної влади і органів місцевого самоврядування з метою досягнення соціального миру. У більш вузькому розумінні поняття соціального партнерства у сфері праці розглядається у трьох аспектах: 1) як один із принципів сучасного трудового права; 2) як система колективних трудових відносин; 3) як правовий інститут» [248, 14]. Ця ж вчена відзначає, що «соціальне партнерство як система відносин у соціально-трудовій сфері охоплює не тільки питання застосування найманої праці, а й більш широкий спектр питань соціальної сфери: питання зайнятості, оплати праці і доходів населення, соціального забезпечення, захисту громадян як споживачів, охорони здоров'я, освіти та ін.» [247, 318].

Отже, слід підкреслити, що в основному у сучасній науковій літературі проблемні питання соціального партнерства розглядаються саме у контексті соціально-трудових відносин. Відчувається брак досліджень, присвячених загальнотеоретичним проблемам інституту соціального партнерства у широкому значенні і здійснених під іншим кутом зору, а саме: як неодмінного *атрибута* соціальної держави.

П.К. Гончаров вважає, що «соціальна держава являє собою особливий тип високорозвинутої держави, в якій забезпечується високий рівень соціальної захищеності усіх громадян шляхом активної діяльності держави з регулювання соціальної, економічної та інших сфер життєдіяльності суспільства, встановлення в ньому соціальної справедливості й солідарності. Соціальна держава знаменує високий рівень зближення цілей і гармонізації відносин державних інститутів та суспільства» [44, 27]. При цьому, на думку вченого, «у наш час усі розвинуті країни світу, незалежно від наявності чи відсутності в їх Основних законах відповідних положень, у більшій чи меншій мірі

де-факто є соціальними державами» [44, 23].

Д.О. Єрмоленко пропонує розглядати соціальну державу як «засновану на принципах соціальної справедливості, рівності і свободи надкласову, правову державу з розвиненим громадянським суспільством, в якому всебічно гарантовані гідний людини прожитковий мінімум, соціальне забезпечення, загальний підйом добробуту та інші соціально-економічні права громадян, існує налагоджений, нескладний і досяжний механізм їх практичної реалізації і захисту» [61, 82]. На переконання цього науковця, «... поняття соціальної держави відображає суть держави, тобто стійку загальну спрямованість діяльності, пов'язану із забезпеченням загально соціальних інтересів» [61, 77-78].

Ю.В. Романенко досліджує генезу концептуальних уявлень про правову і соціальну державу у німецькій філософії права класичного та посткласичного періодів (XVIII-XX ст.). Побудовані парадигматичні моделі дозволили дисертанту визначити специфічно німецьке розуміння правової соціальної держави «як такої форми організації спільноти, яка дозволяє здійснювати реконструювання соціальних інститутів у напрямку наближення їх до інтересу всебічної самореалізації особистості, досягнення нею соціально-юридичної аутентичності, створення простору для творчої життєдіяльності при збереженні стабільності соціуму» [191, 12].

Т.І. Перглер підкреслює: «Німеччина є прикладом втілення неоконсервативного варіанту, де держава приватизувала більшу частину соціальних функцій під гаслом заміни держави загального добробуту «суспільством загального добробуту», у якому функції соціального захисту розподілені між державою, бізнесом, місцевим самоврядуванням, системами правосуддя, сім'єю, самопомогою індивідів та взаємодопомогою всередині колективів. На цій основі були створені передумови консенсусу — головної умови забезпечення стабільності політичного життя» [158, 14]. Знаний німецький правник К. Хессе відзначає: «У соціальній правовій державі повинна бути «надана форма» дії державної влади, і якщо ця влада обмежена правом, то не залишиться ділянки необмеженого, не зв'язаного нічим, неоформленого піклування про добробут, яке є більш ефективним засобом нелегітимного здійснення влади, ніж наказ та примус» [243, 112].

О.Ф. Скакун і М.К. Підберезький пишуть: «Соціальна правова держава — це сучасна політико-правова теорія, де слово «соціальна» має велике смислове навантаження: воно підкреслює, що держава бере на себе турботу про матеріальний добробут громадян, здійснює функцію регулювання економіки з обов'язковим урахуванням екологічних вимог, забезпечує захист суспільних та індустріальних інтересів тощо» [208, 399-400].

В. Роїк вважає, що до базових функцій соціальної держави належить формування громадянського суспільства, тобто створення у суспільстві та господарстві безлічі суб'єктів як державних, так і недержавних (громадських). Це, на його думку, пов'язано з природою соціальної держави, базовими принципами якої є: пріоритет прав людини та її основних свобод, солідарність членів суспільства, оптимальна підтримка державою своїх громадян лише в певних рамках (субсидіарність) [190, 9].

Російський вчений В.О. Торлопов слушно підкреслює: «Перед соціальною державою і соціальною політикою, в рамках якої здійснюються її (держави. — *О.П.*) принципи, не стоїть завдання створення абсолютної соціальної справедливості, вони покликані забезпечити соціальну компенсацію у такій мірі, аби внаслідок нерівномірного розподілу ресурсів не виникали соціальні конфлікти, нестатки, аби не відбувалась правова, соціальна й культурна ізоляція певних соціальних груп» [230, 123].

В.М. Якушик, розглядаючи історичні типи правової держави, виокремлює «**соціальну** (тобто неокapіталістичну ліберально-демократичну) державу — що доповнює ознаки ліберальної правової держави забезпеченням певних гарантій добробуту для незаможних і соціально знедолених прошарків населення країни» [270, 183]. О. Сергієнко наголошує на тому, що «необхідною та вирішальною ознакою віднесення держави до категорії соціальної є пріоритет прав людини, оскільки забезпечення її фізіологічних потреб без надання громадянських прав та політичних свобод, як показує історія тоталітарних держав, дуже швидко може перетворити людину з розумної суспільної істоти на зграйну тварину» [198, 33].

Німецький дослідник Й. Штрассер, розмірковуючи про майбутнє соціальної

держави, прогнозує: «Навіть якщо у даний час заміна національних систем соціального забезпечення єдиною європейською соціальною державою видається утопією, то не викликає жодних сумнівів одна річ: у майбутньому ми зможемо зробити соціальну державу на національному рівні надійною тільки шляхом поглиблення співробітництва на європейському рівні — у сферах політики зайнятості, оподаткування, інфраструктури, наукових досліджень і розробок та при узгодженні мінімальних соціальних та екологічних стандартів» [258, 129].

В.В. Сокурєнко слушно зауважує, що «на сучасному етапі розвитку українського суспільства принципи соціальної справедливості є провідними чинниками розбудови правової соціальної держави, вони визначають її мету, зміст та основні напрями діяльності у сфері соціальної політики» [215, 13]. При цьому соціальна справедливість розуміється як обумовлена природним правом загальнолюдська цінність, яку становлять захищені правом і всім суспільним ладом рівні можливості доступу кожної людини до всіх соціальних благ та інших життєвих цінностей, а також розподіл і законне їх використання з урахуванням власного внеску в суспільство. Російський вчений Л.Д. Воеводін до органічної ознаки соціальної держави відносить те, що «вона повинна забезпечити і підтримувати гармонійні відносини між соціальними верствами і групами» [33, 11]. В.М. Співак уточнює політологічне визначення соціальної держави «як такої, що забезпечує внутрішній порядок та стабільність, зовнішню безпеку, гідне існування громадян; бере на себе і реально виконує обов'язки підтримки стабільного соціально-економічного становища соціуму та громадської злагоди; активно сприяє ефективному функціонуванню основних інститутів громадянського суспільства» [220, 4]. Водночас видається некоректним твердження науковця про те, що «нині в Україні державу можна охарактеризувати як напівправову і напівсоціальну» [220, 10].

Чільне місце серед сучасних вітчизняних політологічних досліджень проблем соціальної держави займають праці А.О. Сіленко. Зокрема у докторській дисертації вона визначає, що «соціальною є держава, яка гарантує всім людям реалізацію їхніх прав і свобод, рівні умови вільного розвитку і розвиток окремої особистості, соціальний захист нужденним, досягнення соціальної і політичної ста-

більності мирними засобами й в інтересах усіх членів суспільства» [204, 15]. А у монографії підкреслює, що «сучасну концепцію соціальної держави можна сформулювати таким чином: відкритість, демократизм і лібералізм влади; громадський мир і соціальна згода; адресний соціальний захист населення» [203, 81].

Б.П. Ганьба зазначає, що «між категоріями «соціальна держава», «правова держава», «демократична держава» є зв'язок. Однак у науці та практиці українського державотворення як визначальній ознаці пріоритетність повинна надаватися саме соціальній державі» [39, 16]. С.О. Кириченко докладно проаналізував правові характеристики соціальної держави (і як їх відображення — соціальні характеристики правової держави) в умовах сучасної України. На думку науковця, «правову державу можна розглядати як соціальну державу у правовому вимірі» [82, 16].

Першим у незалежній Україні комплексне монографічне дослідження сутності, місця і ролі соціальної держави в теорії і практиці державотворення здійснив І.В. Яковюк. Він пропонує розглядати соціальну державу як «державу, що визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, з метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості і своє призначення вбачає у забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві» [269, 10-11]. До найбільш змістовних ознак соціальної держави науковець відносить такі: «1) соціальна держава є закономірним продуктом еволюції громадянського суспільства в напрямку до громадянського суспільства соціальної демократії; 2) вона завжди є якісною характеристикою правової держави; 3) проголошення держави соціальною виступає важливою конституційною гарантією забезпечення і захисту соціальних прав людини; 4) оскільки як мета діяльності, так і сама діяльність (соціальна політика) цієї держави визначаються правовими рішеннями, то її функціонування передбачає наявність розвинутого соціального законодавства; 5) соціальна держава слугує забезпеченню громадянського миру і злагоди у суспільстві; 6) утвердження соціальної державності сприяє трансформації ринкової економіки

у соціальну ринкову, служінню власності інтересам як власника, так і суспільства» [268, 39-40].

Цей же науковець слушно зауважує: «На відміну від конституційної моделі ФРН, де робиться акцент на ідеї держави «загального забезпечення», яка спирається на соціально автономну і відповідальну особу, в Україні постулюється ідея «держави загального добробуту», яка, насамперед, піклується про бідних і слабких. Можна передбачити на певному, якісно новому етапі розвитку суспільства трансформацію ідеї держави «загального добробуту» в ідею держави «загального забезпечення» як стрижневу ідею української моделі соціальної держави» [266, 28].

Однією з перших в українському державознавстві спроб комплексного, системного аналізу проблем становлення соціальної держави, взаємодії принципів такої держави з принципами держави правової можна вважати монографію професора О.В. Скрипнюка. Автор поставив мету: «а) дати цілісне висвітлення концепції соціальної, правової держави, її змісту, сутності, основних ознак та найважливіших напрямків функціонування, а також тих підходів, що існують в аналізі цього феномена в світовій юридичній та політичній науці; б) простежити шлях реалізації цієї концепції у політико-правовому розвитку Української держави» [212, 9]. Соціальна держава, на думку О.В. Скрипнюка, — «це насамперед структурний результат діалектичної взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади, в якій останні набувають нових змістовних ознак» [212, 42].

В іншій праці цей учений відзначає: «Головним завданням соціальної держави є забезпечення соціальної безпеки та економічних умов вільного, гідного існування людини. Така мета соціальної держави досягається завдяки реалізації її основних функцій: соціального захисту, забезпечення суспільними благами, розвитку економіки тощо. З наведених класифікацій основних напрямів реалізації соціальною державою своїх визначальних функцій випливає, що її основною метою є забезпечення гідного існування всіх громадян, для неї діє один імператив: держава існує для людини, для захисту її загальновизнаних прав і свобод» [211, 20].

С.С. Бульбенюк переконаний, що «не існує єдиної, цілісної концепції «Welfare state», але є цілий комплекс таких концепцій, у яких використовуються різні типи інституціональних підходів та які спираються на особливості різних національних політичних традицій. Спільною для більшості цих концепцій ознакою стало розуміння необхідності концентрації діяльності «держави загального добробуту» у сфері соціальної допомоги та послуг на понятті життєвих стандартів та прагненні сприяти динамічному зростанню без суттєвих безпосередніх втручань в основні механізми виробництва та розподілу. Саме ідеї «держави загального добробуту» являють собою основу формування, функціонування та розвитку сучасної демократичної соціальної держави» [25, 118]. Російський науковець В.Є. Чиркін акцентує увагу на тому, що «... в останні роки стає панівною ... ідея Workfare State (це словосполучення є умовним, своєрідною грою слів, що виникла в дискусії як протиставлення англійському терміну, який позначає державу благоденства). Це — трудова держава, що *сприяє праці*. Згідно з сучасним підходом, соціальна держава на кшталт Workfare State зобов'язана забезпечити тільки основні потреби людини (прожитковий мінімум, освіта, інфраструктура, охорона здоров'я) в обсягах, які дозволяють реальні можливості суспільства. Понад це і у всьому іншому людина, будуючи свій добробут, повинна спиратися на власну працю, вкладаючи її у розвиток суспільства, і тоді вона зможе отримати необхідну частину «суспільного пирога» (зрозуміло, не йдеться про осіб, неспроможних до праці)» [252, 11-12]. На думку Б. Орлова, «... соціал-демократи довели, що соціальна держава — це не тільки надання підтримки тим, хто цього потребує, це ще й забезпечення в країні здорового соціального клімату, розвиток без потрясінь, революцій і громадянських війн. Нині соціальна держава в тій чи іншій мірі є у всіх промислово розвинутих країнах. І це, напевно, найзначніше досягнення світової цивілізації» [140, 90].

С.П. Перегудов аналізує тенденцію переходу в західних країнах від «держави добробуту» до «держави соціальних інвестицій», в якій замість принципу всезагальності державних послуг добробуту діє принцип вкладень у людський, або соціальний, капітал, основною складовою якого є здоров'я людей і високий

професіоналізм економічно активного населення» [159, 57].

Відомий вітчизняний правознавець В.Д. Бабкін визначає соціальну державу як «тип організації державного та суспільного життя, заснованого на пріоритеті соціальних цінностей, насамперед права людини на гідне життя» [7, 127]. В іншій статті цей учений констатує: «На жаль, нашій суспільній науці, в тому числі і правознавству, незважаючи на проголошення української держави соціальною, бракує розробки її концепції, усвідомлення значення в гуманізації суспільства, забезпеченні людського виміру політики і права» [8, 3]. Аналогічною є ситуація і в Росії, де за компетентним твердженням професора М.В. Баглая, «... фундаментальна конституційна характеристика нашої держави — «соціальна», не тільки не отримала теоретичної розробки, але й просто нікому не зрозуміла — ні теоретикам, ні парламентаріям, ні посадовим особам виконавчої і судової влади» [11, 773].

Отже, завершуючи огляд наукових джерел, видається можливим стверджувати, що, незважаючи на розробку у зазначених працях окремих аспектів формування й розвитку соціальної держави, ці проблеми залишаються недостатньо опрацьованими у рамках загальнотеоретичного державознавства і правознавства. А відтак — потребують подальших досліджень.

1.2. **Методологічні аспекти дослідження сутності та призначення**

соціальної держави

Для отримання істинних, тобто таких, що об'єктивно відбивають дійсність, знань у процесі наукової діяльності вкрай необхідно дотримуватись основних постулатів методології — вчення (теорії) про використання підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження. Зокрема, як слушно відзначається в літературі, «важливою методологічною вимогою, що має обов'язково враховуватися в процесі наукового пізнання об'єктивної реальності, зокрема правових явищ, є необхідність підходу до об'єкта дослідження з позиції врахування усієї повноти його ознак та зв'язків, єдності його внутрішніх і зовнішніх відносин, властивостей, суперечностей, які існують в реальній дійсності» [196, 38].

Методологічною основою даного дослідження є загальнотеоретичне уявлення про державу, яке представлено, зокрема, у наукових працях Ю.П. Лободи [109], О.В. Малька [226], М.Н. Марченка [136], М.І. Матузова [226], П.М. Рабіновича [176], І.Ф. Ракитської [186]. Згідно з цим уявленням є підстави визначити це поняття так: «Держава — це організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально-неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи його цілісність і безпеку, організовує задоволення загальносоціальних потреб та здійснює керівництво суспільством насамперед в інтересах цієї його частини» [182, 41].

Виходячи з такого розуміння загального поняття держави, соціальна сутність її інтерпретується як здатність забезпечувати у процесі свого функціонування і розвитку задоволення основних потреб усього суспільства, а також створювати умови для можливого, за наявних конкретно-історичних обставин, задоволення потреб й інтересів окремих груп індивідів та їхніх спільнот. Відтак, соціальна сутність держави як визначальна властивість останньої характеризується двома складовими: загальносоціальною (здатність держави задовольняти потреби всього суспільства, передусім забезпечувати його збереження, виживання як цілісного соціального «організму») та спеціально-соціальною (можливість задовольняти інтереси насамперед домінуючої, зокрема панівної, частини населення) [182, 41].

На основі аналізу праць низки вітчизняних та російських учених (зокрема, С.С. Алексєєва, В.Д. Бабкіна, А.Б. Венгерова, А.І. Коваленка, В.М. Корельського, В.В. Лазарева, Л.С. Мамута, В.М. Сирих та ін.) Ю.П. Лобода виділив декілька основних сучасних підходів до розкриття у загальному визначенні поняття держави соціальної сутності держави:

- а) відображення у ньому лише загальносоціальної сторони її соціальної сутності (наприклад, С.С. Алексєєв);
- б) лише спеціально-соціальної, класової сторони її соціальної сутності (наприклад, В.М. Сирих);
- в) можливості альтернативи, коли соціальна сутність держави здатна мати за одних історичних умов лише спеціально-соціальну складову, а за інших — лише загальносоціальну (тобто держава розглядається як організація політичної влади чи то класу, чи то всього суспільства) (А.І. Коваленко);
- г) одночасної наявності двох сторін — спеціально-соціальної та загальносоціальної [107, 440-441].

Останній підхід, прихильниками якого є значна кількість сучасних учених-державознавців (зокрема, Л.С. Мамут, О.В. Мартишин, М.К. Підберезький, П.М. Рабінович, В.М. Селіванов, О.Ф. Скакун), видається найбільш коректним, а тому став одним із вихідних, базових методологічних положень нашого дослідження соціальної сутності та призначення соціальної держави як одного із різновидів держави взагалі. При цьому співвідношення загального поняття держави і поняття соціальної держави видається можливим означити як *родо-видове*.

Формування та розвиток соціальної держави у передових країнах світу, на нашу думку, є вагомим (а можливо, й одним із основних) доказів об'єктивного існування описаного у вітчизняній юридичній літературі [107, 441; 208, 325-326] процесу, тенденції поступового «розчинення» класової (або точніше, спеціально-соціальної) складової у загальносоціальній складовій, зростання «питомої ваги» останньої у соціальній сутності сучасних держав. І навпаки, із певними застереженнями можна стверджувати, що подібні зрушення, зміни у співвідношенні зазначених складових соціальної сутності тієї чи іншої конкрет-

ної держави свідчать про поступ, еволюцію цієї держави у напрямку здобуття нею такої якісної характеристики, як «соціальність».

Вважаємо за необхідне особливо підкреслити, що в основу нашого дослідження сутності та призначення соціальної держави покладено так званий **потребовий підхід**, згідно з яким сутність соціальних, у тому числі державно-юридичних, явищ розкривається шляхом їх інтерпретації як інструментів (важливих, засобів) задоволення певних потреб людини (або потреб соціальних спільнот, або ж потреб суспільства в цілому) [167, 25-26; 178, 10, 19; 179, 196-197; 180, 8-10]. У цьому зв'язку видається доречним навести тезу П.М. Рабіновича про те, що «замикання» соціальної сутності держави (у тому числі соціальної держави. — *О.П.*) на потреби чи інтереси (чи то домінуючої частини, чи всього суспільства) дозволяє матеріалістично, тобто максимально об'єктивно, визначити цю сутність» [179, 37]. Саме тому потребовий підхід як методологічна установка є, на нашу думку, найбільш прийнятним і перспективним для цілей даного дослідження.

Корені вказаного теоретико-методологічного підходу сягають періоду Стародавньої Греції. Так, Платон у своєму найвідомішому творі «Держава», написаному приблизно у 60-40-х рр. IV ст. до н.е., відзначив: «... Постійно що-небудь потребуючи, багато людей збираються разом, щоб спільно жити й допомагати одне одному; таке об'єднане поселення ми називаємо державою... Розпочнімо в думках побудову держави від самого початку. Адже, очевидно, її створять наші **потреби**» (виділено нами. — *О.П.*) [161, 54].

Арістотель у праці «Політика», розмірковуючи над цілями держави, підкреслив: «... довершена держава, так би мовити, досягла повною мірою самодостатнього стану й виникла для задоволення *життєвих потреб* (курсив наш. — *О.П.*), але існує заради досягнення впорядкованого життя» [6, 16].

Як приклад сучасного розуміння та інтерпретації ідей, висловлених у працях античних мислителів, видається можливим навести принаймні два положення, запропоновані Ю.П. Лободою: «По-перше, держава, як і будь-яка інша форма соціальної організації, виникає та розвивається внаслідок необхідності задоволення певних соціальних потреб (які не можуть бути задоволені іншими наяв-

ними засобами) на відповідній стадії суспільного розвитку, тобто *генетично* вона пов'язана із суспільством, в котрому існує, із його потребами.

По-друге, всяка держава у своїй діяльності тією чи іншою мірою задовольняє певні соціальні потреби, тобто вона пов'язана із суспільством *функціонально*» [108, 111-112].

У процесі дослідження соціальної сутності соціальної держави, на нашу думку, одним із головних є питання про те, *чий* і *які* саме потреби має на меті і повинна задовольняти така держава. Наше розуміння коректності відповіді на першу частину питання (а саме: *чий* потреби призначена задовольняти соціальна держава) детерміноване, зумовлене задекларованою авторською прихильністю до вищенаведеної інтерпретації загального поняття держави та соціальної сутності останньої. Інакше кажучи, соціальна держава, як і будь-яка інша держава, задовольняє як загальносоціальні потреби усього суспільства, так і спеціальні, особливі потреби домінуючої частини населення. Проте, з нашої точки зору, як уже зазначалося, саме для соціальної держави характерним є процес «розчинення» спеціально-соціальної складової соціальної сутності держави у загальносоціальній, коли інтереси і потреби домінуючої частини населення, якщо не збігаються, то, принаймні, не вступають у суперечність із загальносуспільними інтересами. (Принагідно згадаємо, що іншою назвою соціальної держави є «**держава загального благоденства** (добробуту)».)

Ймовірним, можливим варіантом, моделлю такої держави може стати у майбутньому так звана держава соціальної демократії, тобто організація політичної влади трудівників-власників (*що складають більшість суспільства*), яка реально забезпечує максимальне здійснення і захист основних прав людини, прав нації та народу на загальнолюдських засадах свободи, справедливості й солідарності [176, 48-49].

Друга частина зазначеного питання (*які* потреби покликана задовольняти соціальна держава) є не менш складною і їй буде приділено особливу увагу у наступних частинах даного дослідження. Зараз же лише зазначимо, що при розгляді цієї проблеми ми виходили з того, що потреби людини визначаються конкретно-історичними умовами розвитку людства, поступово і постійно змінюються,

еволюціонують як у кількісному, так і в якісному вимірах; є базою для формування прав людини. Стосовно останніх слід зазначити, що, на нашу думку, соціальна держава повинна забезпечувати увесь комплекс (спектр) основних прав людини, які сьогодні є універсальними і нероздільними, взаємозалежними і взаємопов'язаними.

1.3. До визначення поняття соціальної держави

1.3.1. **Основні завдання соціальної держави.** Загальноновизнаною є теза про те, що будь-яка теорія, будь-яка наукова думка виникає, існує та розвивається в певній поняттєвій формі. Поняття «соціальна держава» у наш час можна аналізувати на таких трьох відповідних рівнях: на *науковому* – як ідею та її розвиток у цілій низці концепцій, на *нормативному* – як конституційний принцип, закріплений в основних законах дедалі більшої кількості країн, на *емпіричному* – як реальну практику діяльності державних інститутів щодо вирішення соціальних проблем суспільства і соціальних груп [44, 19-20].

Чіткому розумінню поняття «соціальна держава» перешкоджає низка обставин, з-посеред котрих дослідники виокремлюють складність цього явища [266, 27], неоднозначність самого терміна «соціальна» [9, 101; 214, 118; 238, 54], невизначеність завдань держави, яка за сучасними теоріями повинна не просто бути уособленням влади, але таким інститутом, що існує саме для людей [46, 64].

Аналіз сучасної наукової літератури (передусім – української та російської) з проблематики соціальної держави приводить до думки щодо можливості виділити *три основні*, системно взаємопов'язані між собою «*блоки*» завдань такої держави.

Перший «блок» завдань – це створення юридичних та фактичних умов для самостійного забезпечення працездатною людиною для себе та для своїх близьких гідного життя, а також здійснення державою заходів щодо підтримки непрацездатних груп населення, «соціальних аутсайдерів», хоча б на рівні прожиткового мінімуму.

Другий «блок» завдань – забезпечення реальних гарантій реалізації економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян.

І третій – це заходи, спрямовані на мінімізацію невиправданих соціально-економічних відмінностей між членами суспільства, на стримування надмірного майнового розшарування населення, зміцнення соціальної злагоди і єдності народу.

Розглянемо ці «блоки» докладніше.

I. Соціальна держава повинна створити необхідні передумови для того, аби її громадяни мали змогу забезпечити себе та свої сім'ї усім необхідним, не вдаючись до державної опіки. І лише ті особи, котрі не можуть з тих чи інших об'єктивних, не залежних від них причин (скажімо, хвороба, вікова непрацездатність) утримувати себе, повинні одержувати від держави достатню допомогу з тим, щоб вести гідний людини спосіб життя. Ці завдання визначають не тільки соціальну відповідальність держави і суспільства стосовно своїх членів і, таким чином, відповідальність за соціальне забезпечення та задоволення соціальних потреб, але й соціальну відповідальність членів суспільства як один щодо одного, так і щодо усієї спільноти, а саме: обов'язок захисту, сприяння соціальному забезпеченню, відповідальність за колективну взаємодопомогу, виконання зобов'язань, що випливають із права власності, а також із завдань та діяльності держави, які роблять її здатною виконувати такі соціальні завдання [243, 111].

Для виконання цих завдань держава має проводити активну соціальну політику, проте не допускати перетворення суспільства, за висловом Г. Габіша, у «суспільство отримувачів допомоги» [35, 171], в якому за наявності соціальних гарантій та субсидій буде ліпше отримувати допомогу, ніж працювати. Як справедливо підкреслює В.М. Селіванов, «держава не повинна виконувати так звані патерналістські функції, як це, наприклад, було за часи радянської організації державної влади, жорстко детермінувати поведінку людини у соціальній сфері, набір послуг у соціальній сфері, який може або навіть повинен отримати громадянин» [195, 270].

Соціальна держава може бути визначена в своєму конкретному та загальному значенні як держава, котра передовсім зобов'язана сприяти самостійності та відповідальності кожного індивіда за свої дії і, крім того, надавати соціальну допомогу тим громадянам, які не з власної вини не можуть визначати або нести відповідальність за власний добробут [238, 56].

Таке розуміння соціальної держави деякими ученими [13, 16-17; 47, 4; 157, 37; 254, 3] відображає їхню прихильність до ліберальної моделі соціальної політики, яка допускає надання можливостей для розв'язання індивідуальних проблем самому громадянину, а держава лише формує для цього умови

й покладає на себе ті функції, які не може виконати власними силами особа або сім'я. Метою соціальної політики за такого підходу є забезпечення рівності можливостей, надання рівних шансів усім у досягненні того соціального статусу, який відповідає кожній особистості [134, 5-6].

Класичний ліберальний підхід до гарантій прав і свобод людини та громадянина розрахований на потенційно сильну, життєздатну людину. Усі зовнішні засоби, які обумовлюють гарантованість прав і свобод людини, постають виключно інструментом сильної людини у досягненні гарантованості своїх прав і не є засобом компенсації нерівності слабкої людини із сильною та формування гарантій прав і свобод людини, що не залежать від діяльності людини й існують незалежно від неї [53, 45-46].

Сучасний же лібералізм, специфіку котрого зазвичай вбачають у яскраво вираженій соціальній складовій, у зміні погляду на роль і функції держави в захисті й забезпеченні прав громадян, визнає необхідність державної підтримки тих, хто опинився у складній ситуації, визнає відповідальність суспільства і держави за забезпечення всім гідного людини рівня життя, але вважає таку відповідальність лише вторинною. Первинною ж є особиста відповідальність людини за своє матеріальне становище, в тому числі пов'язана із страхуванням від різних чинників ризику.

Свого часу ця думка надзвичайно чітко була сформульована архітектором «німецького дива» Л. Ерхардом. «Соціальна забезпеченість, - писав він, - безперечно, є благо, і вона у вищій мірі є бажаною, але вона повинна бути заснована, передусім, на власній енергії кожного, на власних досягненнях, на власних прагненнях кожного окремо. Соціальне забезпечення не означає соціального страхування для усіх, воно не означає перенесення індивідуальної відповідальності людини на колектив. Спочатку повинна бути особиста відповідальність, і лише тоді, коли однієї цієї відповідальності виявляється замало або вона є безрезультатною, вступають у силу зобов'язання держави або суспільства щодо особи» [262, 244].

У контексті викладеного не можна не згадати відому енцикліку папи Пія XI «*Quadragesimo anno*» («На сороковому році», 1931 р.), в якій отримав

класичне визначення принцип субсидіарності (від лат. *subsidium* – «допомога», «підтримка»): «Суспільство не має права позбавити людину й перейняти на себе те, що вона здатна зробити за власною ініціативою, своїми зусиллями; несправедливо також переводити на більші й вищі спільності те, що можуть виконувати, здійснювати малі й супідрядні громадські об'єднання; це завдає шкоди і збитків суспільному порядку. Будь-яка суспільна діяльність є не тільки в очах людей, але й за своєю сутністю субсидіарною: вона має підтримувати членів соціуму й не може руйнувати або ж поглинати їх особистість» [106, 149].

Цей принцип католицької соціальної доктрини повинен був сприяти досягненню «золотої середини», що гарантує найбільш справедливий суспільний устрій, рівновагу між свободою та рівністю. Він допомагає збалансувати відповідальність, що лежить на окремих особах і групах людей, з обов'язком діяти для спільного блага, що лежить на державі. Згідно з принципом субсидіарності окремі люди, приватні фірми, профспілки, інші проміжні інституції й організації несуть основну відповідальність за дотримання соціальних та економічних прав. Проблему бідності не буде вирішено державними органами; державна бюрократія не повинна узурповувати функції, які законно належать індивідуальним особам і проміжним інституціям. Згідно з принципом субсидіарності роль держави полягає в координації зусиль і виробленні державної політики, що спрямовані на економічний розвиток, у створенні умов, сприятливих для повної зайнятості, а також у тому, щоб у разі необхідності діяти як роботодавець [260, 321].

Вітчизняна дослідниця соціальної доктрини католицької церкви С. Ладивірова розрізняє дві сторони принципу субсидіарності – позитивну й негативну [101, 15]. Суть першої полягає в тому, що, постійно вимагаючи розвитку сил суб'єкта, упорядковуючи стосунки між окремим та цілим, цей принцип ставить перед останнім важливе завдання: суспільне ціле має сприяти самодіяльності кожного індивіда, колективу, об'єднання й гарантувати її вжиттям відповідних заходів. Суть негативної сторони криється в тому, що перед цілим ставиться вимога обмежувати свою діяльність тими завданнями, з якими окрема людина неспроможна справитися власними силами. Ця сторона принципу субсидіарності ґрунту-

ється на вірно зрозумілій, тобто спрямованій на заохочення самодіяльності людини, допомозі і своїм практичним значенням націлена як проти індивідуалізму, так і проти владарювання колективу.

Отже, у найзагальнішому вигляді принцип субсидіарності можна розуміти як заборону і недоцільність надмірної соціальної опіки держави над людиною при вирішенні проблем, з якими особа в змозі дати собі раду самостійно. У цьому сенсі католицька доктрина головним завданням соціальної держави вважає гармонійний розвиток соціально відповідальної особи, піклування про її свободу та гідність.

Розглядаючи перший «блок» завдань соціальної держави, стикаємось із питанням: чи може людина володіти громадянською самостійністю, щоб, за словами видатного німецького філософа І. Канта, бути зобов'язаною своїм існуванням та утриманням не свавілля когось іншого у складі народу, а своїм власним правам і силам як члена спільноти [80, 235], при адміністративно-командному методі ведення господарства, при відсутності права приватної власності на засоби виробництва, без ринкових засад в економіці? Безумовно, що ні.

«Приватна власність або певне володіння матеріальними благами забезпечують кожному абсолютно необхідний простір для особистої та сімейної незалежності і повинні розглядатися як продовження людської свободи..., - цитує папа Іван-Павло II у своїй енцикліці *Centesimus annus* («Сотий рік», 1991 р.) Душпастирську Конституцію Другого Ватиканського Собору (1965 р.). — За своєю природою приватна власність має соціальний характер, який ґрунтується на законі загального призначення благ» [78, 139-140].

Справді, людина, позбавлена всього того, що вона може назвати «своїм», а також можливостей заробляти на життя з власної ініціативи, стає залежною від суспільного механізму і від тих, хто його контролює, що надмірно ускладнює визначення нею своєї власної гідності й перешкоджає створенню автентичної людської спільноти. Навпаки, із християнської концепції особистості обов'язково випливає справедливе бачення суспільства. Згідно з *Regum novarum* і усім соціальним Вченням Церкви суспільний вимір людини не вичерпується

Державою, а реалізується у різних посередницьких групах, починаючи від родини і аж до економічних, громадських, політичних і культурних груп, які, виходячи із самої природи людини, мають – неодмінно у рамках загального добра – власну самостійність. Я назвав це «суб'єктивністю» суспільства, яка поряд із суб'єктивністю індивіда була анульована «реальним соціалізмом», — зазначає Іван-Павло II [78, 118-119].

Сумний приклад СРСР та інших країн так званого «соціалістичного табору» наочно довів, що альтернативи ринку немає. Проте при спробах надати останньому повну свободу слід мати на увазі, що ринок, за образним порівнянням американського соціолога А. Етціоні, подібний до розщеплення атомного ядра, яке у певному дозуванні може бути корисним людству, але може стати і руйнуючою силою [263, 145].

Досвід капіталістичних країн свідчить, що ринковій економіці властиві свої, теж доволі непривабливі, негативні риси. До них, зокрема, належать:

- істотна непередбачуваність конкретних економічних наслідків функціонування цих відносин щодо окремої людини чи організації;
- відсутність прямої й адекватної залежності між кількістю та якістю індивідуальної праці, з одного боку, та її ринково-економічними показниками (ціною, доходом, прибутком, рентабельністю тощо) — з іншого; адже ці показники зумовлюються не стільки особистими діловими, професійними якостями, скільки стартовим капіталом, який створюється найрізноманітнішими шляхами;
- неминучі ринкові поразки тих, хто з якихось причин не витримує конкуренції; особливо багато драм пов'язано з таким неодмінним супутником вільного підприємництва, як банкрутство [175, 26].

Тому *економічною основою соціальної держави* повинно бути не просто ринкове господарство, а *соціально орієнтоване*, яке відомий німецький економіст А. Мюллер-Армак уявляв у вигляді певного «магічного трикутника», кутами якого є цілі особистої свободи, економічного та соціального забезпечення і економічного зростання [129, 268].

Соціальне ринкове господарство не є виключно теорією конкуренції; це, радше, - ідеологічна концепція у тому сенсі, що метою соціального ринкового госпо-

дарства є координація між сферами життя, репрезентованими ринком, державою і соціальними групами. Її база, отже, є як соціологічною, так і економічною, як статичною, так динамічною. Це діалектична концепція, в котрій соціальні цілі відіграють таку ж важливу роль, як і цілі економічні, так що вона поєднує економічну та соціальну політику [129, 265].

У вітчизняній науковій літературі зазначається, що ідея соціального ринкового господарства живиться в основному з трьох джерел — неолібералізму, християнського соціального вчення і демократичного соціалізму. *Неоліберали* вважають, що держава має втручатися в господарський процес, але лише для того, щоб забезпечити передумови для конкуренції. З *християнського соціального вчення* запозичені два принципи: принцип особистості, який ставить людину в центр уваги і перетворює її на мірило всієї громадської і економічної діяльності; принцип субсидіарності, яким допускається якомога більша децентралізація процесу прийняття економічних рішень. Нарешті, представники *демократичного соціалізму*, прихильниками якого виступають профспілки і соціалістичні партії, наполягають на тому, щоб економічні рішення приймалися під певним громадським контролем. Зокрема, йдеться про забезпечення державою мінімуму доходу, що гарантує фізичне існування працівника. Більше того, держава має вживати заходів щодо вирівнювання динаміки доходів, щоб запобігти значному розриву між високими та низькими доходами [95, 97].

Соціальна орієнтованість економіки полягає, по-перше, в тому, що виробництво дає змогу створити й нагромадити матеріальні ресурси, необхідні для забезпечення існування найбільш соціально незахищених верств населення – непрацездатних (за віком чи за станом здоров'я) та вимушено безробітних. А по-друге, в тому, що це виробництво у кінцевому підсумку підпорядковується задоволенню матеріальних та культурних потреб усіх членів суспільства [175, 27].

В Україні, де триває складний і суперечливий процес формування ринкових структур, засадничих елементів ринкової економіки, нова Конституція закріпила знакове положення, згідно з яким «держава забезпечує ... соціальну спрямованість економіки» (ч.4 ст.13) [92]. «Соціальна складова не може розглядатися,

як це має місце у багатьох випадках зараз, як щось побічне щодо політики реформ, лише їх додаток, один з сегментів, - наголошував Президент України Л.Д. Кучма у своєму виступі на науковій конференції 16 листопада 2000 р. - Потрібно зрозуміти, що соціальна переорієнтація економічної політики – це не тактичний крок, а визначальна ціль та задум здійснюваних у країні перетворень. Мова йде про безпосереднє втілення в життя завдань, що визначають довгострокову стратегію соціально-економічного розвитку держави, побудову в Україні ефективної соціально орієнтованої ринкової економіки» [234].

II. Відповідно до Загальної декларації прав людини, прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р., ідеал людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен зможе користуватися своїми економічними, соціальними та культурними правами – так званими правами «другого покоління». Вказані умови не можуть виникнути без певної діяльності такої держави, яку, починаючи з першої половини ХХ ст., деякі науковці стали відображати поняттям «соціальна держава».* Відтоді ж постало питання про взаємозв'язок між здійсненністю економічних, соціальних і культурних прав людини, з одного боку, та специфічними ознаками соціальної держави - з іншого. Як свідчить практика, воно залишається актуальним і сьогодні.

Соціальна держава – це держава, **основним завданням** котрої є створення умов і відповідальність за реалізацію прав людини «другого покоління». Як видається, це положення є центральним у сучасній концепції соціальної держави [1, 130; 54, 32-35; 94, 217; 104, 23; 128, 3; 138, 118; 267, 22-27]: адже держава, де реально не забезпечені такі права і яка навіть не прагне до цього, однозначно не може іменуватися соціальною.

Загальна декларація прав людини, ратифікована більшістю країн світу, проголошує, що кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного роз-

---

* Першість у вживанні терміна «соціальна держава» більшість дослідників (П.К. Гончаров, В.П. Мілецький, А.О. Сіленко, В.О. Торлопов) визнають за німецьким державознавцем Лоренцем фон Штайном (1815-1890), інші (О.Ф. Скакун, М.К. Підберезький) приписують його авторство Х. Хеллеру (1891-1933).

витку її особи прав у економічній, соціальній та культурній галузях за допомогою національних зусиль та відповідно до структури і ресурсів кожної держави (ст. 22) [68]. Положення цієї та інших статей (23-27) Декларації, присвячених правам «другого покоління», були розвинені й деталізовані в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Європейській соціальній хартії, конституціях багатьох країн**, у тому числі й України. Але, незважаючи на це, питання про статус та гарантії соціально-економічних прав ще й зараз залишається дискусійним.

Означені права відрізняються від прав людини «першого покоління», тобто громадянських і політичних, принаймні, у двох аспектах. По-перше, своїми змістовними характеристиками, по-друге – способами їхньої реалізації та захисту.

Для правильного розуміння суті принципів відмінностей між двома «поколіннями» прав людини необхідно звернутися, передусім, до усталеного у політико-правовій думці розрізнення «негативної» і «позитивної» свобод. (Саме свобода, як відомо, є незаперечною і найвищою цінністю сучасного цивілізованого світового співтовариства.)

Коли йдеться про вільний стан індивіда у сенсі самостійності його буття, незалежності його дій від примусових впливів із зовні або відсутності перепон на шляху досягнення даною особою власних цілей, застосовується негативне поняття свободи – «свободи від чогось або від когось». Можливості ж індивіда вчиняти позитивні дії у власних інтересах охоплюються позитивним поняттям свободи, яке передбачає певне індивідуальне домагання якихось дій чи благ («свобода для ...»). У західній науковій літературі часто підкреслюється, що між негативною та позитивною сторонами свободи існують досить непрості, напружені й навіть контрарні відносини. Той, хто бажає бути абсолютно незалежним від інших, широко користуватися плодами негативної свободи, повинен обмежувати себе або й навіть відмовлятися від можливостей та перспектив, що випливають із позитивного розуміння свободи [114, 87].

У світлі такого підходу до відмінностей між двома «поколіннями» прав людини

** Уперше на конституційному рівні соціально-економічні права були закріплені у Мексиці 31 січня 1917 р. [124].

видається зрозумілою і науково обґрунтованою прийнята у теорії держави та права їх змістовна характеристика як прав «негативних» і «позитивних». Якщо права громадянські (особисті) та політичні головню спрямовані на забезпечення **свободи від** протиправного втручання державної влади (негативні права), то для соціально-економічних прав характерною є якраз наявність **претензій на** забезпечення і здійснення інтересів індивіда за допомогою державних дій (позитивні права).

Історично друга категорія прав людини склалася у самостійну систему домагань і була визнана сучасними державами як реакція на недостатність прав «першого покоління». Останні опосередковують суспільні відносини формальної рівності та свободи усіх учасників соціальної взаємодії, по суті, вони являють собою конкретизацію вихідної правової цінності і стану, природно притаманного людині цивілізованого суспільства, - свободи. При цьому чисельні суттєві фактичні відмінності між людьми часто просто ігнорувалися, що призводило до непропорційного розподілу соціальних благ (соціальної нерівності), поляризації суспільства за рівнем матеріальних статків і престижності соціальних статусів [28, 144].

Визнаючи цілком слушною висловлену у вітчизняній юридичній літературі думку про недопустимість ігнорування впливу соціального вчення Церкви на розвиток концепцій соціальної держави [79, 117; 265, 29], у контексті викладеного вважав б доречним звернути увагу на одну важливу особливість. Остання полягає у тому, що на першому етапі свого розвитку (1878-1922) соціальна католицька доктрина обстоювала насамперед соціально-економічні права і при цьому не визнавала загального права на релігійну свободу, а також принципу рівності політичних прав громадян, і лише під час понтифікату Івана XXIII (1958-1963) «церковний» каталог прав людини було приведено у відповідність із «світським» шляхом включення до нього, крім соціально-економічних і культурних, також усіх основних прав людини «першого покоління» [185, 166]. Як бачимо, з позиції католицької Церкви саме соціально-економічні права є на першому місці, саме вони за хронологією їх визнання соціальною доктриною, вважаються, так би мовити, правами «першого покоління», а це ще раз переконливо свідчить

про їх значущість у житті людини.

Таким чином, якщо суть громадянських і політичних прав полягає в обмеженні ролі держави у духовному, соціально-економічному та політичному регулюванні, наданні більшої свободи вибору для особи, то соціально-економічні права розширюють сферу державного контролю, збільшують патронажну роль держави щодо суспільства.

Права «першого покоління» втілили та юридично закріпили цінності ліберального суспільства. Права «другого покоління» відбивають цінності соціально орієнтованої держави. За умови збереження громадянських і політичних прав (передусім права приватної власності) поява позитивних прав породила проблему пошуку балансу між гарантіями свободи особи, з одного боку, і правом держави перерозподіляти ті чи інші блага — з іншого [125, 147]. Власне, ця проблема уявляється однією з найскладніших у процесі розбудови, зокрема в Україні, *соціальної правової* держави.

Виходячи насамперед із змістовних відмінностей позитивних і негативних прав, західна доктрина традиційно протиставляє соціально-економічні права «класичним» (особистим і політичним). Класичні права визнаються абсолютними, природними і невідчужуваними, дійсно суб'єктивними правами; такими, що, безумовно, зв'язують держави і підлягають судовому захисту. Водночас соціальні права у власне юридичному сенсі правами не вважаються, а розглядаються як домагання на отримання від держави (за рахунок перерозподілу національного доходу) певних матеріальних благ, що гарантують «гідний рівень життя». Ці права звичайно кваліфікуються як цільові, програмні, такі, що зобов'язують державу до соціально орієнтованої діяльності. Це не суб'єктивні права, а об'єктивні обов'язки держави, виконання котрих перебуває у залежності від наявності відповідних матеріальних благ [28, 144].

Безумовно, соціально-економічні права мають свою специфіку щодо способів їхньої реалізації та захисту: адже ступінь їх гарантованості з боку держави — на відміну від класичних прав «першого покоління» — дійсно перебуває у досить жорсткій залежності від стану економіки відповідного суспільства, або, за виразом І. Ледах, від «соціальної дієздатності держави» [104, 27]. За приклада-

ми для підтвердження цієї тези далеко ходити не треба: на тлі масового безробіття, тотального зубожіння та інших сумних реалій життя в Україні закріплені Конституцією положення про забезпечення прав особи на працю (ст.43), соціальний захист (ст.46), житло (ст.47), достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст.48) виглядають досить декларативними і є, скоріше, «добрими намірами» держави.

Якщо основні громадянські та політичні права людини, такі, як право на життя, право на визнання правосуб'єктності, свобода думки, совісті, релігії та низка інших, не мають суттєвих відмінностей за ступенем їх забезпечення, то цього не можна сказати про рівень забезпечення соціально-економічних прав, який багато в чому зумовлений рівнем промислового та соціально-економічного розвитку тієї чи іншої країни, наявністю у неї належних матеріально-фінансових ресурсів. Не випадково багато зарубіжних і низка вітчизняних учених не визнають, як зазначалося, прав людини «другого покоління» суб'єктивними, оскільки такі права не можуть бути безпосередньо захищені державно-правовими засобами, передусім у судовому порядку. Зокрема, на думку І. Кукліної, «у глобальному вимірі проблема реалізації соціально-економічних прав – це проблема розвитку, а тому ... не може бути вирішена традиційними правозахисними методами» [99, 26].

Посилаючись на цю обставину, низка держав, наприклад США, не визнають юридичну обов'язковість прав, проголошених у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права. У 1986 р. Державний департамент США розіслав своїм дипломатичним та консульським представництвам за кордоном ноту, в якій запропонував їм виключити із щорічних доповідей про дотримання прав людини у країнах перебування розділ, що мав назву «Економічна, соціальна та культурна ситуація». У цій ноті, зокрема, зазначалося: «США дотримуються тієї точки зору, згідно з якою економічні та соціальні права є побажаннями, а не юридичними зобов'язаннями. Тому вони не включаються нами до поняття «міжнародно визнані права людини» [17, 43].

З таким твердженням погодитися не можливо: воно суперечить не тільки Міжнародному пакту про економічні, соціальні та культурні права, а й Загальній де-

кларації прав людини (яка, без сумніву, є для світової спільноти основоположним документом у царині прав особи), іншим численним договорам та угодам, резолюціям Генеральної Асамблеї ООН, її допоміжних органів.

Взагалі, на наш погляд, незважаючи на об'єктивно існуючі відмінності між правами двох «поколінь» за механізмами реалізації та гарантування, на початку третього тисячоліття виглядає безперспективним та й, мабуть, недоречним протиставлення різних категорій прав людини за критеріями їх «природності» і важливості у житті сучасної цивілізованої людини. Вона не уявляє свого нормального існування ні без «першого», ані без «другого», а тепер вже й «третього покоління» прав особи.

Ідея універсальності, неподільності й невідчужуваності усіх прав людини – одне із найважливіших положень Віденської декларації та Програми дій, прийнятих на Всесвітній конференції з прав людини у Відні 1993 р. Як відзначалося на цій конференції, у минулі десятиріччя тривали постійні дебати щодо відносної важливості одних типів прав стосовно інших. Тому особливо своєчасною була зроблена на конференції заява про те, що «права людини є універсальні, неподільні, взаємозалежні та взаємопов'язані» і що до громадянських, економічних, культурних, політичних та соціальних прав треба ставитися з однаковим підходом та увагою [29, 228].

В Україні, як і в інших постсоціалістичних країнах, забезпечення соціальних прав громадян потребує докорінної перебудови відносин власності, визнання непорушності та гарантованості кожному громадянину економічної свободи. Збереження і розвиток усіх форм власності – необхідна умова для набуття особою економічної свободи, без якої неможлива і свобода політична. Економічна свобода індивіда, його економічна незалежність – умови становлення громадянського суспільства як суспільства незалежних і повноправних громадян, чия свобода гарантована, а права — надійно захищені [2, 81-82].

В сучасному суспільстві без соціальної держави неможливе повноцінне здійснення не лише економічних, соціальних та культурних прав, а й прав «першого покоління» – особистих і політичних. У випадку незабезпеченості соціальної сторони життєдіяльності людей, гідного рівня їхнього життя деформується вся

структура прав і свобод людини: знижується політична активність, зростає апатія і зневіра в державу, далеко не завжди є доступними індивіду гарантії прав і свобод (наприклад, права на захист). Соціальна незахищеність нерідко породжується незабезпеченістю основного громадянського (особистого) права – права приватної власності. Проблеми матеріального забезпечення відіграють вирішальну роль під час виборів у представницькі органи, в передвиборчій боротьбі за пост президента. Тому соціальна держава безпосередньо впливає на здійснення всього комплексу прав і свобод людини [138, 118]. Саме в такому контексті потрібно, на нашу думку, трактувати дефініцію*, запропоновану київським соціологом В. Жмиром: «Соціальна держава – це держава, що послідовно проводить політику, спрямовану на захист прав людини» [63, 8].

Загалом аналіз другого «блоку» завдань соціальної держави дає підстави стверджувати, що без їх виконання неможливі ані зміцнення соціального миру в суспільстві, ані сприяння людині у досягненні нею власними силами матеріального добробуту. Саме тому здійсненність прав людини «другого покоління» бачиться визначальною якістю соціальної держави – тим «лакмусовим папірцем», за допомогою котрого чітко проявляються успіхи та прорахунки у процесі її розбудови [151, 59].

III. Третій «блок» завдань соціальної держави становить комплекс заходів, спрямованих на створення й підтримання гармонійних відносин у суспільстві, на зміцнення соціального миру та злагоди, стримування надмірного, конфліктогенного соціального розшарування населення [33, 11; 34, 29; 90, 29; 163, 357; 191, 6; 220, 12].

У сутнісному вимірі соціальна держава служить суспільству і прагне виключити чи бодай звести до мінімуму соціальні відмінності і на цій основі забезпечити досягнення соціального миру в суспільстві [137, 120]. Реалізація вказаного завдання тісно пов'язана із проблемою визначення і встановлення соціальної справедливості, що є однією з найскладніших і найдискусійніших тем у сучасних політичній, юридичній, філософській, соціологічній та економічній науках.

---

* Ця дефініція по суті ототожнює поняття «соціальна держава» і «правова держава», що видається неправомірним. Проблеми співвідношення вказаних понять буде присвячений наступний підрозділ дослідження.

Видається слушною висловлена у вітчизняній юридичній літературі думка про те, що «соціальна справедливість як суспільне явище є однією з найважливіших соціальних і правових цінностей. Вона є водночас і моральною, і правовою категорією, яка виконує роль загального критерію у суспільних відносинах, пов'язаних із процесами обміну і розподілу, критерію, який допомагає з позицій загальнолюдських та інших панівних у суспільстві уявлень порівняти, чи дійсно відповідає відплачування за зроблене соціальній цінності та характеру того, що зроблене» [231, 8].

Соціальна справедливість зовсім не обов'язково асоціюється, як це прийнято було вважати за радянської доби, із запереченням приватної власності, проте без певного її обмеження навряд чи можлива. «Власність зобов'язує», - зазначається у ст.13 Конституції України. Аналогічні положення є й у багатьох інших новітніх конституціях (ФРН, Хорватії, Чехії та ін.).

У цьому контексті заслуговує на увагу так звана «дистриб'ютивна теорія» соціальної держави. Як відзначає О. Скрипнюк, теорія дистриб'ютивної справедливості повинна насамперед вирішити проблему чесного та адекватного розподілу публічних благ (public benefits) між членами суспільства, громадянами тієї чи іншої держави. У реальному житті, порушуючи питання щодо визначення сутності соціальної держави, а також дистриб'ютивної справедливості, ми фактично маємо справу із цілим спектром проблем – починаючи від працевлаштування та прибутків і закінчуючи податками та медичним обслуговуванням, надто в умовах обмеженості ресурсів [209, 19].

На думку В. Хари та В. Новікова, «вона (соціальна держава. – *О.П.*) покликана забезпечити соціальну компенсацію, яка дає можливість уникнути конфліктів внаслідок нерівномірного розподілу ресурсів. Головна мета, що впливає з сутності соціальної держави, – обмежити і нейтралізувати потенційно деструктивну природу ринку щодо лінійної залежності багатства країни і відносного рівня соціальних витрат» [241].

Активна участь соціальної держави у процесах суспільного розподілу і перерозподілу новоствореної (передусім прибуткової) вартості є одним із найважливіших напрямів державної діяльності. Чільне місце при цьому відводиться так

званій «політиці доходів», реалізовуваній за допомогою збалансованої системи оподаткування, формування соціально орієнтованого бюджету, фінансування соціальних програм. Механізм оподаткування чинить значний вплив на формування реальних доходів та рівень життя населення і найбільш повно характеризує реальний стан дотримання принципу соціальної справедливості, а також визначає ступінь захисту соціально-економічних прав громадян. Економічно сильною і стабільною в своєму розвитку може стати тільки та держава, чия законодавча база функціонування механізму оподаткування доходів населення відповідає інтересам переважної більшості громадян. Світовий досвід засвідчує, що кожна демократична держава, яка прагне мати в суспільстві соціальний мир і злагоду, постійно удосконалює систему оподаткування доходів громадян у напрямі повної узгодженості інтересів усіх верств населення [117, 29].

В Україні грошові доходи найбільш забезпеченої частини населення (10%) перевищують доходи найменш забезпечених верств у 12 разів. У країнах Західної Європи цей коефіцієнт не перевищує 6 разів, у США – 11. На думку Президента України Л.Д. Кучми, нині такі контрасти в доходах є чи не основним чинником соціального напруження в суспільстві [217]. А відтак, для України особливо актуальною є проблема формування та проведення ефективної «політики доходів» і прийняття з цією метою Податкового кодексу, який повинен стати надійною юридичною основою для створення досконалого та соціально справедливого механізму оподаткування доходів громадян.

Однією з найперших загальносоціальних потреб, організувати задоволення яких призначена за своєю соціальною сутністю держава, на думку П.М. Рабіновича і Ю.П. Лободи, є забезпечення необхідної єдності суспільства як цілісного соціального організму (які б внутрішні суперечності його не «розшматовували»). Ця обставина якраз і зумовлює інтегративну (координуючу, узгоджувальну, «консенсусну») місію держави, при виконанні якої вона може виступати виразником, представником інтересів не тільки домінуючої частини населення, а й усього суспільства [183, 91].

Зрозуміло, що існування будь-якої держави, у тому числі соціальної, навряд чи можливе без соціальних конфліктів (явних або ж прихованих), без

зіткнення протилежних суспільних інтересів різних соціальних груп (верств, класів).

Соціальна згода – явище, протилежне конфліктові. Це один із чинників, які сприяють інтегративним процесам у суспільстві. Це підвалина соціального співробітництва, котра, будучи однією з форм соціальної взаємодії, вічна так само, як і суспільство та конфлікт. Позитивна функція соціальної згоди полягає в тому, що вона інтегрує суспільство, допомагає зберегти його цілісність і розв'язати протиріччя розвитку без шкоди для цілісності. Негативна її роль бачиться в тому, що згода за певних обставин консервує застійні та регресивні тенденції. Але у будь-якому разі згода потрібна, аби подолати вже існуючу конфліктну ситуацію [50, 278].

При цьому ідеї *соціального партнерства*, сприйняті та втілені в життя західними країнами, забезпечують створення умов, необхідних для розв'язання соціальних суперечностей у мирних, цивілізованих формах; для подолання конфліктних ситуацій не насильницьким, а переговорним, консенсусним шляхом. Принагідно зауважимо, що поняття «соціальне партнерство», як правило, розуміють досить вузько, застосовуючи його лише щодо царини трудових відносин. Проте, як справедливо відзначається у вітчизняній та зарубіжній політико-правовій літературі [98, 72; 162, 300], механізми й методи соціального партнерства можуть використовуватись у будь-яких галузях, де перехрещуються інтереси різних груп. Зокрема, предметом соціального партнерства можуть стати: соціально-економічні консультації з широкого кола питань між різноманітними суб'єктами політичної системи, включаючи державу; угоди між споживачами та виробниками щодо рівня цін та обслуговування; взаємини між державними органами соціального забезпечення, благодійними фондами та об'єднаннями інвалідів, багатодітних сімей; розв'язання екологічних та міжнаціональних проблем. Така позиція видається правомірною з огляду на те, що вона загалом відповідає реаліям соціального партнерства у розвинених індустріальних країнах, де його інститути пронизують усі сфери суспільного життя, а не лише трудові відносини. Як пишуть В. Кремень та В. Ткаченко, у найбільш широкому трактуванні громадянське суспільство – це певний механізм неформаль-

ного *соціального партнерства* (курсив наш. — *О.П.*), який уможлиблює підтримання балансу існуючих інтересів у суспільстві та їх реалізацію [96, 318].

Обов'язковими умовами ефективного функціонування системи соціального партнерства В. Руденкін і Н. Саликова вважають:

1) чітке усвідомлення кожним суб'єктом специфіки свого групового інтересу та ясне уявлення про те, як його слід відстоювати;

2) прийняття суб'єктами соціального партнерства своєї філософії «спільної долі», тобто визнання конструктивної взаємодії одного з одним як стратегії, що не має будь-якої розумної альтернативи;

3) наявність нормативно-правової бази, покликаної інституціоналізувати соціальне партнерство, надати йому стабільного, тривалого характеру [193, 185-186].

Для формування й розвитку соціального партнерства особливого значення набуває забезпечення таких прав і свобод: повага і захист людської гідності шляхом створення сприятливих умов праці; можливість вільного розвитку особи; заборона дискримінації (ніхто не може бути обмеженим у своїх правах залежно від статі, віку, походження, національності); створення коаліцій (право на основі вільного вибору, спільних цілей та інтересів створювати об'єднання чи союзи); вільний вибір професії, місця роботи й навчання; гарантія приватної власності за умов спрямованості підприємництва на вирішення соціальних завдань і запровадження обмежень на власність, якщо вона використовується всупереч загальному добру [58, 60].

Дістаючи втілення передусім у трудових відносинах, принципи соціального партнерства зорієнтовані на створення балансу таких силових векторів:

- сили найманого робітника, яка полягає у володінні й розпорядженні власним робочим часом; звичайний кваліфікований, а тим більше некваліфікований робітник практично завжди може бути замінений рівноцінним; кожний окремий найманий робітник має незначну силу на ринку праці;

- сили профспілки, що залежить від ступеня організаційної та фінансової підтримки її діяльності з боку рядових членів профспілки, від реального авторитету профспілкового центру, галузевої профспілки, низової профорганізації у системі соціальних, економічних, політичних відносин;

- сили підприємця (вона — в його контролі над вакантними робочими місцями), а правомірність підприємницької сили закріплює комплекс юридичних актів і прав, які захищають власність. Серед засобів контролю підприємця – повноваження наймати, переводити, заохочувати, карати і звільняти найманих працівників. Проте в цьому він обмежений правом робітників організовувати заходи страйкового характеру, звертатися до державних органів із проблем трудових відносин;

- сили менеджменту, котра в індустріальних відносинах полягає в контролі над робочими місцями і тотожна можливостям підприємців, чію волю і політику реалізує менеджмент;

- сили громадськості, джерело якої — у політичному контролі й законному праві ухвалювати та вводити в дію закони й забезпечувати контроль за їх виконанням. У цьому процесі використовуються можливості державних механізмів, які підсилюють або послаблюють вплив профспілок залежно від правил економічної та політичної гри [58, 60-61].

Збалансуванню цих «силових векторів», що є запорукою досягнення соціального консенсусу в суспільстві, приділяється увага і в сучасній Україні, де початок процесу інституціалізації соціального партнерства було покладено 1992 р. Тоді відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» (ст.17) було створено Український координаційний комітет сприяння зайнятості, до складу якого входили представники профспілок, органів державного управління, власники підприємств або уповноважені ними особи. У тому ж році Декрет Кабінету Міністрів України «Про оплату праці» започаткував створення правових основ регулювання оплати праці на основі системи тарифних договорів. З того часу формування механізму та організаційних структур соціального партнерства в Україні набуває чимраз більшої ваги в умовах переходу до ринкової економіки, приватизаційних процесів, загострення соціально - трудових відносин. Не випадково в «Основних напрямках соціальної політики на період до 2004 року», схвалених Указом Президента України від 24 травня 2000 р., підкреслюється: «Необхідною передумовою забезпечення сталого економічного розвитку держави, утвердження в суспільстві соціальної злагоди, громадянського миру і демокра-

тії є вдосконалення соціально-трудових відносин на всіх рівнях управління, запровадження нових підходів до підвищення дієвості соціального партнерства, розвитку співробітництва та взаємодії представницьких органів сторін соціально-трудових відносин» [142].

Проблеми соціального партнерства, безумовно, потребують серйозної уваги як з боку науковців, так і органів державної влади й управління. І передовсім на порядку денному стоїть завдання прийняття відповідного закону.

1.3.2. Ознаки та функції соціальної держави. З вищенаведених «блоків» завдань випливають, на нашу думку, й відповідні **суттєві ознаки** тієї держави, котру можна вважати соціальною.

Першою із таких ознак є **фактичне** створення державою необхідних передумов для самостійного забезпечення працездатною людиною гідного життя для себе та своєї сім'ї, а також здійснення державних заходів щодо підтримки непрацездатних груп населення принаймні на рівні прожиткового мінімуму.

Друга ознака — **реальне** забезпечення гарантій реалізації економічних, соціальних і культурних прав громадян.

І, нарешті, *третьою* ознакою виступає **практична** діяльність держави, спрямована на мінімізацію невинуватих соціально-економічних відмінностей між членами суспільства, на стримування надмірного майнового розшарування населення, на зміцнення соціальної злагоди та єдності народу.

Отже, *фактичні дії держави з реального розв'язання* — у певних, конкретно-історичних умовах — трьох «блоків» завдань, розглянутих вище, якраз і є **суттєвими ознаками** її як держави соціальної. А відтак, ця «тріада» ознак і повинна бути, на нашу думку, відображена у загальній дефініції такої держави.

З огляду на вищевикладене, поняття соціальної держави можна визначити у такій спосіб: **соціальна держава** — це держава, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сі-

м'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум для гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві.

Така держава може мати, ясна річ, певні різновиди, про що йтиметься далі.

Крім того, виникає питання: яке місце посідатиме така держава у типологічних схемах, створених, зокрема, за формаційним критерієм? З огляду на висвітлені вище методологічні засади даного дослідження відповідь на це питання можна сформулювати таким чином.

Ознаки соціальної держави у повному обсязі можуть бути притаманними лише державі так званого соціально-демократичного типу (це зафіксовано навіть у самій назві цього типу держави).

Вітчизняний розробник концепції «держави соціальної демократії» П.М. Рабінович прогнозує формування у майбутньому історично нового різновиду соціально-економічного підґрунтя розвиненого суспільства і відповідної держави. Йдеться про комбінацію таких форм власності на засоби виробництва, як приватна (групово й індивідуальна) і суспільна (державна та комунальна або муніципальна). Хоча їм усім забезпечуватимуться формально рівні умови співіснування, проте переважна частина засобів виробництва перебуватиме у приватній власності. При цьому трудівники — абсолютна більшість населення країни — матимуть можливість так чи інакше розпоряджатися використовуваними засобами виробництва і результатами своєї праці, здійснюваної на базі цих засобів [176, 49].

Якісно новому станові всесвітньо-історичного розвитку людства — його переходу до громадянського правового суспільства соціальної демократії — відповідає у політико-юридичній сфері і зорієнтований на соціальну демократію перехідний тип держави (держави соціально-демократичної орієнтації).

У сучасних умовах можна виділити **два основних різновиди держав такого перехідного типу:**

- а) держави, які існують у промислово розвинених країнах соціально орієнтованого, «соціалізованого» капіталізму;
- б) держави, які існують у країнах, що переходять від авторитарно-бюрократичного ладу псевдосоціалізму до громадянського суспільства і перетворю-

ються з організації тоталітаризованої влади колишньої партійно-управлінської верхівки на організацію влади більшості населення (зокрема, колишні радянські республіки та історично аналогічні їм країни) [176, 50-51].

Слід мати на увазі, що «типологічна приналежність держави відображає її соціально-змістовну сутність, так би мовити, у статиці. А в динаміці, в «роботі» держави така сутність розкривається через реалізацію її основних функцій» [176, 45]. У цьому зв'язку підкреслимо, що розвинена, «повноцінна» соціальна держава як держава соціально-демократичного типу виконує, взагалі кажучи, всі функції останньої. Але специфічними функціями, в яких виражається, власне *соціальність* держави, є такі:

- **соціально-активізуюча** (сприяння економічній активності працездатних верств населення);
- **соціально-правозабезпечувальна** (забезпечення реальних гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян);
- **узгоджувальна, «консенсусна»** (зміцнення соціального миру й злагоди у суспільстві).

На думку В.Д. Бабкіна, при розгляді функцій соціальної держави необхідно звертатися до аналізу «... саме культурно-виховної функції, що забезпечує формування, підтримку та запровадження правових норм, цінностей, активну правову діяльність, які сприяють розвитку та функціонуванню соціальної держави.

В сучасній Україні існують певні негативні соціокультурні чинники, що впливають на соціальну свідомість і поведінку особистостей, груп населення. Домінантою суспільно-політичного життя стає конфронтаційність, однією з причин якої є поляризація суспільства. В її основі лежить різка майнова диференціація, морально-психологічне відчуження людини від результатів праці, яка може не оплачуватися місяцями. Різке зниження життєвого рівня і якості життя, загроза масового безробіття — сильнодіючі фактори впливу на суспільну свідомість, ведуть до знецінення понять громадського обов'язку, до зростання конфліктогенного потенціалу, до жадоби миттєвого збагачення, небажання зважати на юридичні та моральні норми.

Існує "зачароване коло", при якому, з одного боку, розвиток соціально-правової держави має призвести до підвищення добробуту населення, створення гідних умов для життєдіяльності особистості, а з іншого - саме від її активного, творчого, відповідального ставлення до участі у побудові такої держави залежить успішний розвиток та функціонування останньої.

Шукати шляхів вирішення цієї складної проблеми — прерогатива влади з обов'язковим залученням усього інтелектуального потенціалу суспільства. Для виходу із всеохоплюючої системної кризи необхідний, насамперед, духовний прорив, мобілізація всіх життєвих сил соціуму, випереджуваний розвиток інтелектуального потенціалу, активізація культурно-виховної функції соціальної держави»*.

---

* Такі міркування висловлено В.Д. Бабкіним 2003 р. під час захисту О.З. Панкевичем кандидатської дисертації.

1.4. Правова держава і соціальна держава: діалектична єдність їхніх суперечностей

У цивілізованому світі вже, вочевидь, ніхто не заперечуватиме, що концепція і реальне формування правової держави стали великими досягненнями людського розвитку, нерозривно пов'язаними з утвердженням «першого покоління» прав людини. Дещо складнішою видається ситуація із феноменом соціальної держави. На нашу думку, центральним у наукових дискусіях довкола співвідношення понять «правова держава» і «соціальна держава», є питання про те, чи виникнення соціальної держави означає водночас заперечення найважливіших принципів правової держави, чи ж, навпаки, поява у держави соціальних функцій є лише новим етапом розвитку правової держави за нових історичних умов [138, 98]. Так, німецький політолог М. Вебер відзначав, що принципи соціальної держави вступають у суперечність із принципами правової держави: мовляв, правова держава ґрунтується на автономії і відповідальності індивідів за свою долю, а соціальна держава позбавляє індивіда того й іншого, інтегрує його у систему задоволення колективних потреб. Якщо перша ґрунтується на свободі індивіда – економічній і духовній, то друга – на «зрівнялівці». Виходячи з таких міркувань, М. Вебер робить висновок про те, що соціальна і правова держава – це явища, які виключають одне одного [164, 288].

Опоненти соціальної держави наголошують на тому, що її діяльність базується на певному парадоксі: завдання, які така держава покликана вирішити, завжди мають індивідуальний характер, тоді як інструменти, що їх вона використовує, завжди є суспільними. Іншими словами, соціальна держава має потребу у формуванні розгалуженого бюрократичного апарату, а він якраз і не здатний виявити індивідуальні запити, хоча саме для їх задоволення він був створений [55, 33]. Окрім цього, порівняно з «класичною» ліберальною правовою державою, що виконувала лише функції «нічного сторожа» і сповідувала принцип «laissez faire» (невтручання) в економічну сферу, соціальна держава, як уже відзначалося, ставить перед собою значно складніші завдання. Ці завдання, зокрема щодо забезпечення соціально-економічних прав, об'єктивно вимагають розширення

дискреційних повноважень органів державної влади і управління, що може призвести до етатизації та юридифікації суспільного життя і, в свою чергу, загрожує звуженням особистої свободи громадян, перетворенням їх, за виразом Л. Ерхарда, на «соціальних підданих» [262, 236].

Можливість такої небезпеки передбачав І.Я. Франко, який ще 1903 р. у статті «Що таке поступ?» писав: «Отся віра в необмежену силу держави в будучім устрою, то головна прикмета соціальної демократії. По її думці, кождий чоловік у будучім устрою від уродження до смерті буде державним упорядником та пенсіоністом: держава дасть йому наперед відповідне підготування, потім буде йому визначувати роботу і плату, давати заохоту та відзнаку, а на старість або в разі слабості — ласкавий хліб.

Нема що й казати, є дещо привабливого в такому погляді, особливо для тих бідних людей нинішнього часу, що не знають сьогодні, де дітися, і що в рот вложити завтра; для тих мільйонів беззахисних дітей, що виростають або зовсім без опіки родичів, або терплять нераз муки і знуцання від злих, темних, п'яних родичів та опікунів... Але є й у тім погляді деякі гачки, що будять поважні сумніви.

Поперед усього та всеможна сила держави налягла би страшенним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занидіти, бо ануж держава признає її шкідливою, непотрібною... Люди виростали і жили би в такій залежності, під таким поглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава сталась би величезною народною тюрмою» [240, 137-138].

Інакше кажучи, якщо правова державність гарантує свободу як найвищу цінність, то соціальна, навпаки, має тенденцію до її обмеження: адже громадяни, висуваючи до держави дедалі більше вимог, самі опиняються в залежності від неї.

На думку відомого російського вченого С.С. Алексєєва, посилення держави, її впливу на економіко-розподільчі відносини неминуче пов'язане з *розширенням владно-імперативних засад, домінуванням публічно-владного, «чиновницького» управління споконвічно економічними справами*. А отже, поряд із неминучими у цьому разі деформаціями в економічному житті – із збільшенням чисельності

державного апарату, подальшим укоріненням бюрократизму в його функціонуванні, чиновницькою всемогутністю, із тенденцією втручання у всі сторони економічного та соціального життя і, як свідчить життєва практика, із неминучими у такому випадку зловживаннями владою, корупцією та хабарництвом. А звідси – втрата окремою особою її якостей «самостійної держави», перетворення її на «безмовну вівцю», покірний «гвинтик» гігантської системи, в центрі якої – всемогутня держава. Ідея соціальної держави, таким чином, суперечить вимогам вільної конкурентної ринкової економіки, демократичної державності і, що слід особливо підкреслити, основоположним принципам правової держави — верховенства (правління) права в демократичному суспільстві, ідеї прав людини — і тим паче її інтерпретації як мети суспільства [4, 684].

Викликаний почуттям страху заклик до державного забезпечення сприяє зростанню державної бюрократії та розвитку «тотальної» держави. Остання знову ж таки прагне до знищення свободи і приниження людей, перетворює особистість на одну із функцій у колективному потоці функцій і пришвидшує уже існуючі тенденції до злиття з масами, - попереджав німецький теоретик природного права Ф. Клюбєр. Цей руйнівний для культури процес ще більше загострюється, якщо тотальну політичну владу отримує сама «масова» людина [26, 56].

Та незважаючи на дійсні суперечності між соціальним та правовим принципами державного ладу, конституційно-правова теорія та практика багатьох сучасних країн світу пішли шляхом поєднання цих принципів за допомогою формули «соціальної правової держави», котра нерідко закріплюється на рівні Основного Закону (ФРН, Іспанія, Білорусь). Цим підкреслюється функціональна єдність формальних і матеріальних елементів, що стосуються принципів організації розглядуваної держави. Саме акцент на соціальну правову державу свідчить про наповнення її матеріальним змістом за рахунок підвищення статусу соціальних і економічних прав (зокрема, прав на працю, на повну зайнятість, на житло, на соціальне забезпечення і таке інше) до рівня прав «класичних», тобто політичних і громадянських. Концепція соціальної правової держави є оновленою і такою, що об'єднує два відносно суперечливих підходи, «вектори»: з одного

боку, соціальну безпеку і матеріальну рівність (що властиве соціальній державі), а з іншого – вільне розпорядження власною особистістю і благами, що нею створюються, а також обмеження державної влади (що притаманне правовій державі). Проте у цій двоїстості функцій держави одночасно поєднані і небезпека встановлення суворого контролю за індивідами через «підслування про підданих», і сприяння зростанню реальної свободи, звільнення від злиднів, забезпечення рівності. Саме в цьому – стабілізації політичної, соціальної та економічної систем і їх еволюції — шанс на успіх [181, 374].

Як відомо, у політичній і правовій науці поряд із формулою «соціальна держава» вживається також термін «Welfare state» – «держава загального благоденства» (добробуту), який не має юридичного закріплення, а відповідно, й офіційного тлумачення у жодному нормативно-правовому документі. Більшість державознавців ФРН, в Основному Законі якої вперше було зафіксовано формулу «соціальна правова держава» (Sozialer Rechtsstaat), протиставляють її «державі добробуту». Критика ними останньої концепції зводиться в основному до трьох аспектів.

1. У конфлікті між рівністю і свободою ця концепція надає перевагу рівності, а тому в «державі добробуту» акцент робиться на соціальних гарантіях за рахунок особистої свободи. Теорія ж «соціальної правової держави» розглядає вказані принципи як рівноправні. Деякі дослідники взагалі вважають «державу добробуту» тоталітарною державою, що порвала з принципами законності й демократії, а отже, з принципами правової держави («Rechtsstaat»).

2. Стверджується, що «держава добробуту», розвиваючи систему соціальних послуг, спричиняє надмірне оподаткування населення і, отже, занадто великий перерозподіл доходів і власності. У свою чергу, це сприяє поширенню споживачького ставлення до держави і зменшенню особистої ініціативи та відповідальності.

3. Вважається, що втручання «держави добробуту» в економічне життя є надмірним, тоді як соціальна правова держава повинна передусім створювати поле діяльності для вільної ініціативи особистості й лише в другу чергу піклуватися про добробут громадян [67, 170-171].

За такого підходу є «очевидним, що у державі, відданій ідеї демократії, концепція соціальної правової держави, закріплена в Основному Законі, не відповідає стрижню концепції держави загального добробуту, яка не має правового «якоря», а лише частково співпадає із розумінням соціальної держави в Основному Законі, оскільки демократична соціальна правова держава, окрім усього іншого, зобов'язана реалізовувати природне право людини на свободу і рівність, з якого вже потім виростає первинне право людини «праця породжує право власності трудящого на продукт його праці» [238, 72].

На наш погляд, у такому протиставленні німецькими науковцями концепцій «соціальної правової держави» і «держави загального добробуту» вбачається спроба «відвести» від першої основний удар, доводячи, що найбільш дошкульні аргументи противників соціально орієнтованої держави стосуються саме гіпертрофовано-патерналістської моделі «держави добробуту». Соціально-правовій же державі, завдяки своїй двоїстій конструкції, вдається оптимізувати свою діяльність, не допускаючи значних відхилень у своєму поступальному розвитку.

Як слушно вважає О.В. Скрипнюк, шляхом розв'язання об'єктивно існуючих суперечностей між соціальними і правовими засадами є не заперечення цінності тієї чи іншої концепції (чи то на користь правової держави, чи то соціальної), а їх взаємодоповнення, їх синтетичний політико-правовий та теоретико-методологічний розгляд [210, 8], іншими словами – конструювання соціально-правової держави.

Звичайно, соціальна правова держава можлива лише в постіндустріальному суспільстві, в якому, по-перше, зростає ефективність виробництва, а національний дохід стає достатнім для задоволення зростаючих потреб практично усіх членів суспільства (виникає суспільство споживачів); по-друге, більша, ніж у індустріальному суспільстві, частина членів суспільства реально виключається з процесу виробництва і потенційно — зі сфери економічної активності взагалі (поступово значна частина низько кваліфікованої робочої сили перетікає до сфери послуг) [91, 56].

Охарактеризоване суспільство об'єктивно здатне забезпечити загальний висо-

кий рівень споживання при збереженні високих прибутків власників засобів виробництва. У такому суспільстві соціальне регулювання переважно за принципом юридичної (формальної) рівності без перерозподілу національного доходу на користь соціально слабких стає не тільки недоцільним у сенсі економічного розвитку, а й небезпечним у суспільно-політичному плані. На погляд В. Четвертіна, ліберальна (правова) держава в цьому суспільстві об'єктивно вже не потрібна ні соціально сильним, ні соціально слабким. Як наслідок формується соціальна правова держава, котра на шкоду такій правовій рівності, але при її збереженні в принципі визнає та гарантує своєю реальною політикою певні привілеї для соціально слабких, або права людини «другого покоління». Права «першого покоління» об'єктивно формуються і проголошуються в індустріальному суспільстві, а вже потім виникає ліберальна (правова) держава, яка дотримується і захищає ці права і свободи. Навпаки, у процесі формування постіндустріального суспільства спочатку держава вирішує завдання щодо перерозподілу національного доходу, а вже потім констатується той факт, що в результаті соціальної діяльності цієї держави створено систему законодавчого захисту інтересів соціально слабких членів суспільства, тобто забезпечуються права «другого покоління» [91, 56-57].

Водночас за наявності певних функціональних відмінностей між правовою і соціальною державою між ними існує і певна єдність: як правова, так і соціальна держава покликані слугувати благу індивідів. Правова держава охороняє останніх від свавілля влади, соціальна ж держава має своїм завданням забезпечити гідні умови існування для кожної людини. Якщо правова держава покликана формально-юридично забезпечити свободу і рівність людей, то держава соціальна наповнює ці поняття реальним змістом. Згідно з поширеними на сьогодні уявленнями функція головних правових гарантій — не лише у встановленні меж влади, а й у виконанні державою позитивних обов'язків. Саме це і є завданням інституту основних соціальних прав особи. Зasadничою стосовно них є позиція, за якою свобода та рівність мають також матеріальні компоненти: люди можуть лише тоді вільно розвиватися, коли вони розпоряджаються матеріальними умовами для такого розвитку й, зокрема, мають до-

ступ до освітніх закладів. Головна вимога рівності передбачає не просто формально правове зрівняння статусів, але й встановлення соціальної справедливості, «матеріальне» вирівнювання, вона ставить перед державою завдання слугувати опорою слабким та обмеженням для сильних. Держава стає, таким чином, за словами німецького вченого Р. Циппеліуса, повіреним у розподілі справедливості [246, 211].

Проте цій вимозі дбати про матеріальні умови розвитку особистості та про соціальну справедливість не можна надати форми усталеного переліку «головних соціальних прав». Юридичні норми можуть встановлювати більш чи менш точні соціальні цілі, надавати мінімальні гарантії та обмежувати до певних меж надмірне розшарування населення. Але реалізація задекларованої соціальної політики завжди залишається детермінованою рівнем соціального розвитку суспільства: різновид та масштаб соціальних послуг, що їх здатна надати держава, залежить від стану суспільного та економічного розвитку, від зміни потреб та від тих мінливих засобів, які є у розпорядженні держави [246, 211].

Іншими словами, «механізми реалізації завдань соціальної держави не мають у своїй більшості вичерпного нормативного юридичного виразу і тому не лежать у площині виключно юридичних механізмів реалізації. Вони залежать від багатьох суспільних механізмів (політичних і організаційних, матеріальних і економічних), політичної сфери і сфери особистої свободи, які характеризують сутність держави та суспільства, їх реальний устрій, механізми дії соціальної держави» [69, 112].

Як уже відзначалося, ефективність виконання соціальною державою притаманних їй завдань і, зокрема, ступінь здійсненості соціально-економічних прав безпосередньо залежить від наявності у такої держави необхідних матеріальних ресурсів. Проте, з іншого боку, видається слушною висловлена у російській юридичній літературі [28, 145] думка про те, що справжньою межею реалізації прав «другого покоління» має бути не рівень розвитку економіки країни, а природні і невідчужувані права та свободи. Соціально-економічні права повинні забезпечуватися у тій мірі, в якій це вимагається для підтримання соціального миру і не призводить до надмірного обмеження «класичних» особистих і політич-

них свобод. Зрозуміло, й це являє собою певне обмеження сфери особистої свободи, але воно не виходить за межі необхідного для захисту тієї ж свободи: адже згідно із загальною концепцією правової держави будь-які державні повноваження виправдані, якщо тільки вони використовуються для створення умов, що дозволяють усім індивідам найкращим чином, у найповнішому обсязі здійснювати їхні права і свободи. У такий спосіб ми логічним шляхом знову приходимо до конструкції соціальної правової держави, яка, на наш погляд, якраз і створює найкращі на сьогодні умови для всебічного розвитку особи і реалізації нею всього комплексу належних їй прав і свобод.

Слід підкреслити, що більшість вітчизняних та російських науковців одностайні у тому, що принцип соціальності у повному обсязі і неспотвореній формі може бути реалізовано тільки у правовій державі, тобто такій, яка не на словах, а в дійсності здатна забезпечити формальну рівність громадян і розумну взаємодію різних соціальних груп в умовах недоторканності власності, звільнити громадян від надмірної перерозподільчої активності влади [91, 58; 119, 34; 173, 203; 203, 74; 220, 13; 267, 26]. Тобто соціальною може стати тільки держава, яка вже є правовою; соціальна держава розглядається як наступний, вищий щабель у процесі еволюції держави правової.

У зв'язку з наведеною позицією, виникає, принаймні, два питання.

По-перше, чи можна вважати соціальною державою Радянський Союз, про соціальні надбання якого і донині згадує, з явною ностальгією, досить велика кількість громадян тепер уже незалежних, самостійних національних держав, у тому числі й України? Виходячи з наведеної тези про те, що *соціальною може стати тільки держава, яка вже є правовою*, мабуть, не можна. Адже СРСР однозначно не відповідав критеріям правової держави, і навіть сама ідея такої держави сприймалась у радянських офіційних та наукових колах надзвичайно негативно — як «буржуазна вигадка».

Віддаючи належне здобуткам Радянського Союзу у соціальній сфері (відсутність безробіття, хай невеликий, але гарантований рівень задоволення соціальних потреб усіх громадян), все ж видається можливим погодитися з низкою дослідників, котрі вважають СРСР не стільки прототипом сучасної соціальної

держави, скільки класичною *патерналістською* державою. А між цими поняттями існують достатньо суттєві відмінності.

Головна відмінність соціальної, правової держави від патерналістської полягає, на думку О.В. Скрипнюка [212, 27], в тому, що в першій не держава визначає права і свободи громадян для того, щоб опісля їх гарантувати, а навпаки, як пише В. Шаповал, «за будь-яких умов права і свободи людини і громадянина визначають межу діяльності держави» [253, 8]. У патерналістській державі її всепоглинаюча опіка над особою, опіка «від колиски до могили» стає справжньою метою її діяльності, а реалізація соціально-економічних прав є достатньою підставою для обмеження особистих і політичних прав та свобод індивідів. Насамперед тут йдеться про відсутність закріплення у конституціях СРСР (1924, 1936, 1977 рр.), а відтак – і в конституціях республік, що входили до його складу, одного з найважливіших, фундаментальних особистих і економічних прав людини – права на володіння, користування та розпорядження приватною власністю. За відсутністю ж цього права у своїх громадян Радянський Союз аж ніяк не міг (і не бажав) виконати першого із сформульованих нами вище «блоків» завдань соціальної держави – створити необхідні передумови для того, щоб індивіди мали змогу забезпечити себе та членів своєї сім'ї усім необхідним, *не вдаючись до державної опіки*. Більше того, остання розглядалася як вияв турботи держави про своїх громадян. На відміну від правової держави, в СРСР стосовно особи діяв принцип «дозволено те, що прямо передбачене законом». Соціальні ж блага, котрі надавалися за «розвинутого соціалізму», можна розглядати як «купівлю» державою «політичної лояльності» своїх громадян.

У патерналістської і соціальної держави різними є цілі та засоби їх досягнення, вони розвиваються на специфічному, неоднаковому соціальному ґрунті. Якщо при досягненні своїх цілей соціальна держава спирається на розвинену економіку, економічну свободу і підприємливість громадян, то патерналістська держава орієнтується головню на активність самої ж держави (зрозуміло, не у сфері виробництва, а у галузі розподілу вироблених благ). У патерналістському суспільстві усі блага перебувають у розпорядженні держави, є її моно-

полією за відсутності права приватної власності. Така держава прагне максимально зрівняти доходи своїх громадян. При цьому подібне зрівнювання, як показував досвід СРСР, відбувається у напрямку мінімізації виплат. Соціальна ж держава спрямовує свою діяльність не проти збагачення, а проти злиднів, прагнучи забезпечити гідне життя усім громадянам, зменшити прошарок можливих шляхом підвищення загального рівня добробуту в країні [137, 124].

Для соціальної політики Радянського Союзу засадничою, на наш погляд, була ідея соціального евдемонізму (грец. eudaimonia — «блаженство», «щастя»), що оголошувала добробут індивіда та суспільства вищою та єдиною метою держави. Згадаємо гасло, відоме нам з радянських часів: «Все для людини, все на благо людини». Згідно з методологічним принципом евдемонізму, характерного ще для практики «поліцейських держав» XVII-XVIII ст., для досягнення добробуту, щастя своїх громадян держава наділяється безмежними повноваженнями. Заради суспільного благополуччя визнається можливим порушення індивідуальних прав. Саме ж загальне благо визначалось у відповідності із суб'єктивними уявленнями носія владних повноважень [227, 233]. Останнє положення перегукується з основною ідеєю патерналізму: держава краще знає, що потрібно суспільству, аніж саме суспільство.

Друге питання безпосередньо пов'язане із проблемою практичної розбудови соціальної держави в Україні. Адже, виходячи з тези, що така держава є вищою сходинкою в еволюції держави правової, можна було б припустити, що в Україні спершу слід побудувати правову державу, і лише виконавши це завдання, приступати до розбудови держави соціальної. Чи є правомірною така позиція? Слід визнати, що аргументом на її користь є історичний досвід державотворення в розвинених західних країнах, яких сьогодні без жодних застережень можна означити як держави соціально-правові. Дійсно, у цих країнах сформована упродовж століть правова держава з плином часу поступово набувала ознак соціальної держави. Проте про придатність такого сценарію говорити у сучасних умовах щодо України не видається можливим. На нашу думку, **процеси розбудови на теренах України соціальної і правової держави повинні відбуватися одночасно (паралельно) і взаємоузгоджено**. Правова та соціальна дер-

жави – не антитези. Поєднання цих до певної міри суперечливих елементів складає суть діалектики розвитку такої держави, котра визнає пріоритет прав людини і, відповідно до цього, допускає різноманітні форми й методи її діяльності. Як відзначається в літературі, становлення соціальної держави – тривалий, надзвичайно складний і суперечливий процес. Утримувати його в певних рамках, не обмежуючи свободи одних людей і не знімаючи відповідальності за свою долю з інших, допомагають принципи правової держави, втілювані в повсякденне життя. Саме на їх основі можлива подальша гуманізація і держави, й суспільства [171, 708].

Юридичний аспект соціальної держави полягає у чіткому визначенні правових процедур, форм і меж її діяльності. Зокрема глибинним базисом для усієї системи соціального забезпечення слугує ідея правової держави. Згадана система дозволяє гарантувати громадянам суб'єктивне право на отримання заздальгідь визначеної, нормативно встановленої допомоги за певних типових ситуацій, коли люди потребують підтримки. У принципі будь-яка соціальна допомога надається відповідно до чинних законів і в передбачених ними розмірах, а не за індивідуальними потребами кожної конкретної особи; в усякому разі це стосується тих виплат, що покликані замінити надходження у вигляді доходів (наприклад, пенсії). Таким чином, соціальні гарантії – це за своєю природою та формою водночас гарантії юридичні, що відбиває зв'язок між правовою і соціальною державою [46, 70].

Слід погодитися з висловленою у літературі думкою про те, що соціальна і правова держава будуть сумісними, допоки державна влада буде обмежуватися і врівноважуватися, контролюватися і поширювати свій вплив лише при дотриманні основних прав людини. І навпаки, соціальна держава буде вступати у суперечність із вимогами правової завжди, коли «добробут людини», «соціальність», «соціальна справедливість» вважатимуться більшими цінностями, котрі й зараз можуть бути проголошені як «основні права» за рахунок історично встановлених принципів правової держави [12, 87].

Конкретніше юридичні обмеження державної влади у соціальній правовій державі мають проявлятися чіткою фіксацією у Конституції та інших законах, а

також і в реальному здійсненні таких принципових положень, як недопущення: задоволення соціально-економічних прав на шкоду політичній, економічній та духовній свободі; реалізації будь-яких «позитивних» прав на шкоду правам «негативним»; державного регулювання економіки на шкоду регулюванню ринковому; встановлення дискримінаційних обмежень, які гальмують розвиток приватного сектора економіки, разом із заборонаю розширення державного сектора за рахунок приватного (а також використання приватної власності на шкоду загальному благу) [85, 8; 251, 11].

Тільки у результаті такого обмеження державної влади правом може успішно функціонувати і розвиватися соціальна правова держава, діяльність якої іноді образно порівнюється із динамічною рівновагою маятника. Відносно бюрократизована, вона постійно прагне до посилення своїх соціально-інтервенціоністських елементів. Але як тільки соціально-правова держава у своєму внутрішньополітичному русі проходить певну точку рівноваги (оптимального регулювання), котру безпомилково фіксують механізми саморегулювання, починається активізація її правових важелів, які стримують інтервенціоністську тенденцію тим сильніше, чим далі заходить державне регулювання. Нарешті, правові засади «перемагають» соціальні, і починається рух у зворотному напрямку. Таке коливання «внутрішньополітичного маятника» забезпечується не тільки розвиненими правовими механізмами, але й особливою «дуалістичною» соціальною інфраструктурою соціальної правової держави і породженими цією інфраструктурою інститутами та механізмами демократії, які дозволяють досить швидко замінювати соціально-політичні сили, котрі перебувають при владі, опозицією. На зміну «лівій» більшості у парламенті приходять «права», на зміну консерваторам — соціал-демократи, більш ліберальна адміністрація змінює менш ліберальну, а в результаті внутрішньополітична активність концентрується біля певного оптимального центра [251, 11].

Отже, повертаючись до питання, порушеного на початку, відзначимо: на нашу думку, існують достатні підстави стверджувати, що конституювання соціальної держави аж ніяк не входить у суперечність із найважливішими принципами держави правової, а є справді новим, наступним етапом розвитку останньої. І

між поняттями «правова держава» і «соціальна держава», і між принципами свободи та соціально-економічної рівності, і між двома «поколіннями» прав людини, безперечно, існує, з одного боку, діалектична єдність, а з іншого – можуть виникати деякі суперечності, напруження. Соціальна правова держава, яка претендує на те, щоб вважатися втіленням сучасного ідеалу гуманістичної держави, змушена – задля виправдання такої високої оцінки – постійно врівноважувати свої суперечливі елементи. При цьому слід наголосити, що дана рівновага є не статичною, а, радше, динамічною. Остання обставина безпосередньо пов'язана із подальшою еволюцією, неупинним розвитком людства загалом.

В Україні (як і в інших пострадянських країнах) особливість розбудови соціальної держави полягає в тому, що це відбувається одночасно із формуванням правової держави, через що, на нашу думку, потрібна ще більша увага до стану вказаної рівноваги. Інакше загроза рецидиву тоталітаризму, «поліцейської держави» може видатися не такою примарною. Допустити ж цього не можна за будь-яких обставин.

З викладеного випливає ще одне важливе питання: яким є співвідношення понять **«соціальна (соціально-правова) держава»** і **«громадянське суспільство»**? Це питання з огляду на його значущість має бути, як видається, предметом окремого дослідження (згадаємо, наприклад, наукові доробки С.О. Кириченка [82], К.О. Магомедова [113], Л.С. Мамута [115], В.Д. Роїка [190], В.М. Співака [220]). Проте, навіть зважаючи на обмеженість обсягу цієї праці, ми не можемо хоча б коротко не зупинитися на розгляді зазначеного питання.*

Адже, як цілком слушно відзначає знаний український правник Ю.М. Тодика, «в політико-правовій практиці будь-якої країни одним із основоположних питань є співвідношення держави і суспільства, можливості впливу громадянського суспільства на діяльність державних інституцій (підкреслено нами. - О.П.).

Це безпосередньо стосується проблеми становлення демократії, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, характеристики політичного режиму. Осо-

---

* Про увагу вищого політичного керівництва України до цієї проблеми свідчить, зокрема Указ Президента України «Питання Комісії зі сприяння розвитку громадянського суспільства», де одним із завдань цієї Комісії визначено «сприяння формуванню інститутів громадянського суспільства на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності, організації і проведенню громадянських форумів у регіонах України та всеукраїнського громадянського форуму» [233].

близьке значення ця проблема має для країн активного конституційного будівництва, до яких відноситься і Україна» [229, 4].

Взагалі кажучи, у науковій політико-правовій літературі **сформувався три позиції щодо характеристики співвідношення громадянського суспільства і держави:**

- 1) держава і громадянське суспільство — це соціальні системи, що збігаються;
- 2) держава і громадянське суспільство — це різні соціальні системи, первинною (провідною) з яких є держава, котра контролює громадянське суспільство;
- 3) держава і громадянське суспільство — це різні соціальні системи, в яких держава виконує службову (підлеглу) роль щодо громадянського суспільства [207, 65].

Спробуємо детальніше розглянути ці позиції, аби визначити, яка з них більшою мірою відповідає дійсності.

Як відомо, держава є, по-перше, специфічним закономірним «продуктом» соціальної неоднорідності суспільства і, по-друге, — формою, важелем об'єднання усього населення певної території. Вже з цього визначення стає очевидним, що *держава не збігається з громадянським суспільством*. Громадянське суспільство і держава — це, так би мовити, два полюси єдиного соціального організму [175, 28].

Другий варіант співвідношення держави і громадянського суспільства полягає в аномальному поглинанні державою останнього. Це, на думку В.М. Селіванова, не просто перетворює таку державу у тоталітарну, а знищує об'єктивну основу її існування [195, 241].

За іншого — полярно протилежного підходу — держава начебто «розчиняється» у соціальному середовищі. Вона існує лише номінально, «на папері», — фактично ж суспільством керує, здійснює публічну владу певна наддержавна, позадержавна група (скажімо, партійна верхівка, військова хунта, релігійний чи національний лідер, закордонна організація).

Обидва останні, «крайні» варіанти співвідношення громадянського суспільства і держави є, вочевидь, антигуманними, антидемократичними, — таки-

ми, що несумісні з вимогою дотримання прав людини. Оптимальним з погляду правозабезпеченості може вважатися лише поєднання, баланс цих двох начал [175, 29], тісний взаємозв'язок та взаємодія громадянського суспільства і держави.

Слід погодитися з домінуючою в сучасному українському правознавстві позицією, згідно з якою головними ознаками громадянського суспільства у його співвідношенні з державою, є такі: 1) громадянське суспільство не існує до правової держави і поза державою; 2) правова держава є функцією громадянського суспільства; 3) громадянське суспільство і правова (а тим більше соціальна. — *О.П.*) держава перебувають між собою у діалектичному взаємозв'язку; 4) матеріальною основою функціонування громадянського суспільства є соціально спрямована економіка, підґрунтям якої є багатоманітність форм і видів власності; 5) розвиток громадянського суспільства відбувається відносно самостійно, без прямого втручання держави; 6) суб'єктами громадянського суспільства є вільні й рівноправні індивіди та добровільно сформовані ними об'єднання, які є між собою у відносинах конкуренції та солідарності; 7) громадянське суспільство - безпосереднє джерело формування права, створення системи якого є функцією держави. Остання гарантує і захищає його від порушень з боку будь-кого; 8) громадянське суспільство розвивається і взаємодіє з державою у межах права як рівного і справедливого масштабу свободи і справедливості, а не засобу нав'язування державної волі [195, 238; 207, 65-66].

У контексті виділеного нами у попередньому підрозділі третього «блоку» завдань (і відповідної функції) соціальної держави, видається необхідним звернути увагу ще на один важливий аспект розглядуваної проблеми. У розвиненому громадянському суспільстві процес диференціації інтересів має тенденцію, на думку О.В. Скрипнюка, до перетворення на їх протиставлення та конфронтацію. «Тобто визначальна плюралістичність громадянського суспільства несе в собі потенційну небезпеку «масовизації суспільства» загальної уніфікації. Одним із важливих чинників запобігання такій деформації громадянського суспільства виступає соціальна, правова держава, яка проголошує метою свого існування захист особистої свободи і власності у межах чітко

встановленого нормативно-законодавчого поля. Відтак між соціальною, правовою державою та громадянським суспільством виникає своєрідний «*позитивний баланс стримування*», коли внутрішня поліферація громадянського суспільства врівноважується принципами права і справедливості, а тенденція соціальної, правової держави до узурпації невластивих їй функцій обмежується самоврядною системою інститутів громадянського суспільства» [212, 429].

Підсумовуючи короткий аналіз співвідношення понять «громадянське суспільство» і «соціальна держава», можемо погодитися з висловленою у літературі думкою про те, що «соціальна держава, по суті, політична іпостась громадянського суспільства: їх взаємодія принципово складається за правилами співвідношення форми і змісту» [61, 79].

РЕЗЮМЕ

1. Базовими методологічними положеннями дослідження сутності та призначення соціальної держави можуть слугувати такі постулати:

а) розуміння соціальної сутності будь-якої держави як сукупності двох її складових: загальносоціальної (здатність держави задовольняти потреби усього суспільства) та спеціально-соціальної (можливість задовольняти інтереси насамперед домінуючої частини населення);

б) потребовий підхід, згідно з яким сутність соціальних (зокрема державно-юридичних) явищ розкривається шляхом їх інтерпретації як засобів задоволення певних потреб людини (або потреб соціальних спільнот, або ж потреб суспільства в цілому).

2. Центральне питання дослідження соціальної сутності соціальної держави полягає в тому, чиї і які саме потреби повинна задовольнити така держава.

3. Характерною рисою процесу формування соціальної держави є поступове «розчинення» спеціально-соціальної складової соціальної сутності держави у загальносоціальній складовій, коли інтереси і потреби домінуючої частини населення, якщо не збігаються, то, принаймні, не суперечать загальносуспільним інтересам.

4. Істотними *ознаками* саме соціальної держави є фактичні дії держави з реального розв'язання — у певних, конкретно-історичних умовах — таких основних

завдань, як: а) створення державою необхідних передумов для самостійного забезпечення працездатною людиною гідного життя для себе та членів своєї сім'ї, а також здійснення державних заходів щодо підтримки непрацездатних груп населення, принаймні, на рівні прожиткового мінімуму; б) забезпечення гарантій реалізації економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян; в) мінімізація невиправданих соціально-економічних відмінностей між членами суспільства, зміцнення соціальної злагоди та єдності народу.

5. Враховуючи вищезазначені ознаки соціальної держави, можемо визначити її поняття так: **соціальна держава** — це держава, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві.

6. Ознаки соціальної держави у повному обсязі можуть бути притаманними лише державі так званого соціально-демократичного типу. Розвинена соціальна держава як держава такого типу виконує, взагалі кажучи, усі функції останньої. Але специфічними функціями, в яких виражається, власне, «соціальність» держави, є наступні:

- *соціально-активізуюча* (сприяння економічній активності працездатних осіб);
- *соціально-правозабезпечувальна* (забезпечення реальних гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян);
- *узгоджувальна, «консенсусна»* (зміцнення соціального миру у суспільстві).

7. Соціальна держава — новий, вищий щабель на шляху еволюції держави правової.

8. В Україні процеси розбудови соціальної і правової держави повинні відбуватися одночасно і взаємоузгоджено.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ МОДЕЛІ Й ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

2.1. Моделі соціальної держави: сучасні класифікації та українська перспектива

Загальноновизнано, що наукові класифікації відіграють значну роль у пізнанні, оскільки слугують важливим засобом теоретичного відтворення видових особливостей певного об'єкта дослідження. Це справедливо і щодо тих аналітичних схем, які дають змогу класифікувати сучасні так звані соціальні держави, тобто, інакше кажучи, держави загального добробуту. Класифікація таких держав дозволяє конкретизувати уявлення про них настільки, щоб «вийти» на практично значущі, емпірично фіксовані властивості та риси останніх.

I. Одна з перших спроб такої класифікації належить американським ученим Г. Віленському і Ч. Лебо, які виділили *«інституціональну»* і *«залишкову»* моделі такої держави. За першої моделі перерозподіл матеріальних благ вважається функцією, котра органічно властива державі загального добробуту. За другої ж – такий перерозподіл слугує начебто надзвичайним заходом. Це означає, що *«залишкова»* модель передбачає надання державної підтримки особі лише у разі, коли індивідуальні потреби не можуть бути задоволені іншими соціальними інститутами, зокрема сім'єю, громадою, благодійними фондами. За такого підходу фінансова допомога і соціальні послуги покладають на їх одержувачів певні зобов'язання у вигляді, наприклад, залучення їх до виконання *«громадських робіт»* (у разі отримання допомоги у зв'язку з безробіттям). Принцип *«залишковості соціального добробуту»* характеризується ще й тим, що державна підтримка повинна здійснюватися на короткостроковій основі (тільки у критичній ситуації) і припинятися, коли людина або сім'я знову зможуть піклуватися про себе самостійно [200, 66].

У соціальній державі *«інституціональної»* моделі реалізація програм соціально-

го добробуту розглядається як природна, узаконена функція сучасного індустріального суспільства, спрямована на надання людині можливості самореалізуватися. При цьому на одержувачів соціального забезпечення не наклеюється ярлик невдач, що характерно для «залишкової» моделі. Прихильники «інституціональної» моделі соціального добробуту вважають, що труднощі, які виникають у житті окремої людини, породжуються суспільством і державою. А відтак, останні повинні взяти на себе відповідальність за удосконалення соціальних інститутів, що мають важливе значення для всебічного розвитку кожної особи [200, 66].

Отже, принципова відмінність між двома описаними моделями соціальної держави полягає в основному у *різних масштабах державного втручання в соціально-економічну сферу*. Так, у «залишкової» моделі заходи «держави добробуту» спрямовані вибірково, на найбільш бідні прошарки населення, за наявності доволі слабо вираженої прогресії податків, у той час як у державі «інституціональної» моделі державні заходи допомоги охоплюють значно ширше коло людей і здійснюються за рахунок податків, які стягуються на основі доволі високої прогресії [36, 17].

Існування певної форми держави загального добробуту у розвинутих країнах визнається в сучасних умовах більшістю політичних сил. Докорінно заперечують її можливість лише прихильники доктрини свободи волі – лібертаріанці, для яких така держава уособлює порушення прав тих, хто має сплачувати податки для забезпечення її функціонування. Відтак, предметом суперечки між представниками різних політичних сил є, власне, лише вибір форми (моделі) соціально орієнтованої держави. Каменем спотикання в цій суперечці є те, чи слід розглядати таку державу як механізм забезпечення соціальної безпеки шляхом встановлення мінімального рівня загального добробуту, нижче якого нікому не дозволяється опускатися, чи як механізм перерозподілу багатства між багатими та бідними, що сприяє досягненню більшої рівності в суспільстві. Ці різні підходи яскраво відображають лінію розмежування між традиційним *лібералізмом* та *соціал-демократизмом* [59, 107]. І зводяться вони, на нашу думку, насамперед до вибору між «залишковою» та «інституціо-

нальною» моделями держави добробуту.

Засадами *ліберальної* (від лат. *liberalis* – «вільний») ідеології, на основі яких згодом постали і її пізніші течії, а також виникли консервативні й радикальні відгалуження, є пріоритет свободи особи перед владою, секуляризація політики, підтримка таких складових держави і таких принципів права, які б обмежували державну владу і надавали би більше прав громадянам, а не державі. Звідси логічно випливало обстоювання лібералами принципу *laissez-faire* (невтручання держави). Проте наприкінці XIX – на початку XX ст. ситуація змінюється у зв'язку з появою в Англії нової течії соціального лібералізму, представленого Т.Г. Грінном і Л.Т. Гобгаузом, та нової політико-економічної теорії Дж.М. Кейнса, а в США – «прогресивних» реформаторів, чії позиції окреслили такі дослідники, як Г. Кроулі і Дж. Дьюї. Ці мислителі відкидали крайній індивідуалізм деяких лібералів XIX століття і намагалися узгодити особисту свободу із визнанням тієї міри, до якої саме суспільство й держава – а не окремі особи – є відповідальними за добробут людства, зокрема за матеріальне забезпечення бідних і створення для них можливостей отримання освіти [59, 107]. Відтак, місце концепції держави – «нічного сторожа» поступово починає займати ідея «держави добробуту» (у «залишковій» її моделі).

Сучасний лібералізм (або, точніше, неолібералізм) вбачає головну мету соціальної політики держави у тому, щоб створити сприятливі умови своїм громадянам для самостійного розв'язання ними власних соціальних проблем. Образно висловлюючись, ставиться завдання «не нагодовувати всіх досхочу рибою, а лише забезпечити вудочками». При цьому ліберальна модель допускає надання державної допомоги тим, хто не зі своєї вини опинився у скрутній життєвій ситуації, але, як відзначалося, лише на короткий час і за умови виконання певних вимог.

За словами В.П. Заблоцького, «соціалістичність» лібералізму як ідеології — не в намаганні побудувати «соціалістичний лад» без багатих і бідних, а у відстоюванні рівності можливостей, у пошуку таких моделей і механізмів, які сприяли б подоланню найбільш кричущих і небезпечних для суспільства наслідків економічного зростання і швидкоплинних змін як таких» [66, 15].

Прикладом *ліберальної* держави загального добробуту, що обмежує універсальні соціальні права, протиставляє клас одержувачів соціальної допомоги іншим громадянам і віддає перевагу приватному сектору як суб'єкту соціальної політики, є, відповідно до класифікації шведського вченого Коста Еспен-Андерсена, Сполучені Штати Америки, Канада й Австралія [206, 32].

Досвід реалізації програм допомоги свідчить про те, що цілі стримування поширення бідності не можуть бути досягнуті лише через вжиття соціальних заходів, спрямованих на незаможні групи населення. Необхідними видаються зміни у всіх структурах суспільства для забезпечення доступу до ресурсів, соціальних можливостей, державної служби всім прошаркам населення; створення економічних і правових умов для розширення джерел самозабезпечення: найманої праці, підприємництва, самозайнятості. Перенесення центру ваги з надання соціальної допомоги на створення умов для якомога повнішого використання трудового, інтелектуального, підприємницького потенціалу працездатних громадян стало стратегічною лінією реформування американської системи соціального забезпечення на рубежі ХХ-ХХІ ст.* Закон про особисту відповідальність і можливості працевлаштування (Personal Responsibility and Work Opportunity Reconciliation Act 1996), що набув чинності 1 липня 1997 р., законодавчо закріпив у США орієнтацію на індивідуальну відповідальність за самозабезпечення, підвищення конкурентоспроможності працездатного населення (перегляд розподілу бюджетних асигнувань на програми соціальної допомоги), раціоналізацію використання наявних і пошук нових джерел фінансування [103, 131-132].

Підвищення ефективності державних заходів підтримки населення в дусі нової стратегії соціального забезпечення США передбачає:

перенесення акценту з програм допомоги працездатним громадянам на програми страхування від об'єктивно існуючих ризиків – безробіття, втрати або зни-

---

* Подібні погляди поділяють й сучасні українські можновладці. Як підтвердження наведемо таку цитату: «Бідність не можна подолати лише шляхом підтримки нужденних. Потрібні комплексні підходи, орієнтовані як на бідні, так і на відносно забезпечені верстви населення. Необхідною передумовою подолання бідності є створення працездатним верствам населення умов для самостійного розв'язання проблем підвищення власного добробуту, що можливо лише в разі забезпечення продуктивної зайнятості, збалансування попиту і пропозиції на ринку праці, запобігання безробіттю» [223].

ження працездатності (в тому числі у зв'язку з досягненням пенсійного віку), виробничого травматизму, смерті, втрати годувальника; розробку і втілення заходів, що полегшують адаптацію економічно активного населення до мінливих вимог і структури попиту на ринку праці, а також заходів, які стимулюють працедавців займатися працевлаштуванням, перепідготовкою, створенням робочих місць для потенційних реципієнтів соціальної допомоги (шляхом податкових пільг, нижчої орендної плати тощо); перетворення трудових джерел доходу, в тому числі мінімальних, у надійні та економічно вигідні (встановлення адекватного рівня мінімальної заробітної плати, забезпечення соціального страхування за місцем праці, податкові пільги низькооплачуваним робітникам); децентралізацію програм соціальної підтримки і залучення потенційних реципієнтів до розробки, реалізації, моніторингу надання соціальної допомоги; посилення соціальної відповідальності громадських організацій, інституту сім'ї за дітей та непрацездатних з одночасним посиленням жорсткості заходів щодо тих, хто ухиляється від матеріальної підтримки своїх дітей та батьків похилого віку [103, 132].

У цілому США можна віднести до ліберальних суспільств, які досягли надзвичайно високого рівня матеріального добробуту і тому можуть дозволити собі виділення значних коштів на допомогу бідним, фінансування охорони здоров'я, освіти та інші соціальні цілі. Так, уже в найближчі п'ять років на соціальну сферу ця держава планує витратити 72% федерального бюджету [156, 89]. Проте Сполучені Штати, як зауважує А. Нестеренко, не мають достатньо могутніх «вбудованих» механізмів узгодження інтересів між соціальними групами [132, 71]. А це – ще один аргумент на користь віднесення США до «залишкової» моделі держави добробуту. Тобто, як видається, між виокремлюваними у різних класифікаціях «залишковою» та «ліберальною» моделями соціальної держави не має принципових відмінностей, тепер ці поняття належать до одного синонімічного ряду.

Найважливішою ж стратегічною метою *соціал-демократії* є рух до іншої моделі держави, яку розуміють як «інституціональну» державу загального добробу-

ту. Найяскравішою спробою втілення у життя такої держави є «скандинавська модель», що склалася в післявоєнні десятиліття в Данії, Норвегії і Швеції. Її виникнення пов'язують із приходом до влади перших соціал-демократичних урядів: у Данії – 1929 р., у Швеції та Норвегії – 1932 р. Ця модель дає, на думку В.В. Медведчука, найповніше уявлення про реалізацію соціал-демократичної парадигми суспільного розвитку на рівні окремої країни. Характерними особливостями «скандинавської» («шведської») моделі, зазвичай, вважають: створення за порівняно короткий період високоефективної економіки; забезпечення зайнятості практично всього працездатного населення; ліквідацію бідності; створення умов найрозвинутішої у світі системи соціального забезпечення; досягнення високого рівня освіти й культури. Основу змішаної економіки в цій моделі складають органічне поєднання приватно-капіталістичної ринкової економіки і соціально орієнтованої системи перерозподілу виробленого продукту з метою забезпечення більшої соціальної справедливості. Політика держави спрямована на те, щоб підвищити рівень життя бідних прошарків населення, забезпечити умови для повної зайнятості, підтримувати розвинуту систему соціального забезпечення. Ідеал вбачається в тому, щоб скоротити існуючу соціальну нерівність через надання соціальних послуг у найважливіших сферах життя. До таких послуг належать: система виплат на дітей; безкоштовна шкільна освіта; забезпечення в старості; виплата допомоги в разі безробіття; забезпечення житлом тощо [123, 20].

Шведський варіант соціальної політики характеризується універсальністю (всезагальністю) і етатизованістю соціального забезпечення та страхування. Цей варіант має низку спільних рис із системою соціальних гарантій в Радянському Союзі, яка також охоплювала все населення. Їх однотипність полягає, зокрема, у позаринковому характері надання соціальних послуг та у відсутності безпосередньої залежності між правом на соціальний захист та спеціальними внесками на його отримання. При цьому соціальні витрати шведської «інституціональної» держави добробуту перевищують половину валового внутрішнього продукту (далі – ВВП) – проти у середньому менш ніж третини для країн Західної Європи і чверті для усіх розвинених країн, а на працівників державно-комунального

сектора соціальних послуг припадає близько третини загальної кількості зайнятих (проти приблизно 1/7 - у США та Англії) [48, 74].

У Швеції в рамках такої моделі всі верстви суспільства підпадають під дію тих самих соціальних програм. І оскільки всі користуються благами, що надаються «державою загального добробуту», кожний громадянин був готовий сплачувати відповідні його доходам податки з огляду на можливість користуватись цими благами. Така система не є перерозподільною. Вона на відміну від системи так званої адресної підтримки найбільш знедолених є простою для реалізації у загальнонаціональному масштабі, не потребує додаткових бюрократичних структур і не практикує «позитивної дискримінації» незаможних. Окрім того, надаючи процвітаючим громадянам блага нарівні із бідними, «держава загального добробуту» прагне сформувати спільність інтересів між класами та різними за рівнем доходів соціальними групами [192, 84].

Соціал-демократичний напрям вважає головною метою держави досягнення соціальної справедливості у суспільстві, «зняття нерівності», що виникає під час розподілу соціальних та економічних ресурсів. Відповідно до цього держава гарантує певний рівень доходів та соціальних послуг незалежно від особистого трудового внеску. Потреби населення є підставою для визначення нижньої межі соціальних видатків. Витрати на соціальні послуги розглядаються як інвестиції у людський капітал, який є найвищою цінністю та умовою економічного зростання. Ця модель знімає з людини турботи про розв'язання власних соціальних проблем, виключаючи самореалізацію та боротьбу за існування. Їй властиві соціальна однорідність, зниження соціальної та економічної активності населення [134, 6].

Як відзначали у спільній програмній заяві «Шлях вперед для соціал-демократів Європи» глави урядів ФРН і Великобританії Г. Шрьодер і Т. Блер, у минулому сприяння соціальній справедливості часом плутали з вимогою рівності при розподілі. Внаслідок цього ігнорувалося і не стимулювалося значення власних зусиль і відповідальності, а соціальна демократія пов'язувалася не з творчим потенціалом, різноманітністю та видатними досягненнями, а з конформізмом і пересічністю. Шлях до соціальної справедливості був вимощений зро-

стаючими державними видатками, незважаючи на результати чи вплив високого податкового тягаря на конкурентноздатність, зайнятість або приватні витрати [256, 176-177].

Думка про те, що держава має усувати шкідливі збої ринкового механізму, надто часто призводила до непропорційного розширення управлінського апарату та бюрократії у рамках соціал-демократичної політики. Цінності, важливі для усіх громадян, такі, як особисті досягнення та успіхи, дух підприємництва, особиста відповідальність і чуття колективізму, занадто часто ставились нижче за універсальне прагнення до забезпечення гарантій [256, 177].

Викладені негативні тенденції у кінцевому підсумку позначилися на темпах економічного зростання у соціальних державах «інституціональної» моделі, а потім призвели до необхідності певної «лібералізації» ідей соціал-демократії. Це почало явно простежуватися вже з 70-х рр. ХХ ст., тобто з виникненням кризових явищ в економіці країн «скандинавської моделі». Але згаданий процес є проявом двосторонньої тенденції: адже й сучасний лібералізм зазнав значного впливу соціал-демократичної парадигми. Отже, можна констатувати деякий ступінь конвергенції двох найвпливовіших соціально-політичних течій сучасності. Частково це стосується і певного зближення «залишкової» (ліберальної) та «інституціональної» (соціал-демократичної) моделей соціальної держави в пошуку такої завжди бажаної «золотої середини».

Загалом оцінюючи розглядувану класифікацію, зауважимо, що віднесення існуючих у світі соціальних держав до «залишкової» або ж до «інституціональної» моделей є спробою найбільш «грубого», недиференційованого, а відтак надто неточного поділу за критерієм масштабності державної «інтервенції» в соціально-економічну сферу.

II. Більш досконала – тричленна – класифікація була запропонована 1977 р. (за її основу взято практично той самий критерій) англійськими вченими-суспільствознавцями Н. Фурнісом і Т. Тилтоном. Вони виділяють, по-перше, «*позитивну державу*», де соціальне забезпечення базується на індивідуалізмі та захисті корпоративних інтересів. Соціальна політика тут є лише засобом

контролю, «амортизатором» соціальних конфліктів, а на соціальні потреби припадає доволі незначна частка державного бюджету. З юридичної точки зору, ця модель характеризується відсутністю розвинутої системи соціального законодавства, натомість діють численні програми соціальної підтримки населення, в які постійно вносяться поточні коригування. Тобто «позитивна держава» (США, Австралія) – це, власне, відома вже нам класична неоліберальна, «залишкова» модель соціальної держави.

Другий вид – власне *«соціальна держава» («держава соціальної безпеки»)*, що проводить політику повної зайнятості, забезпечує усім громадянам гарантований мінімальний рівень життя і рівність шансів, але аж ніяк не матеріальну рівність (Великобританія, Франція, Греція). Якщо у позитивній державі у юридичному аспекті визнається лише право на соціальну допомогу, розмір і характер якої встановлюється самою державою, то у державі соціальної безпеки громадянам гарантується право оскарження конкретних державних рішень чи соціальної політики держави взагалі, якщо вони не відповідають загальновизнаним нормам добробуту і не забезпечують встановленого реального мінімального рівня життя для кожного члена суспільства.

Третій різновид – *«держава загального добробуту»*, в якій забезпечується рівність, кооперація і солідарність членів суспільства. Соціальна політика щодо всіх без винятку є однаковою. Характерними рисами такої моделі є зменшення різниці у заробітній платі, повна зайнятість, забезпечення трудящим домінуючого становища у політиці (Швеція, Нідерланди) [188, 29-30].

Варто наголосити, що, будучи лише моделями, ці види соціальної держави ще ніде не були реалізовані повною мірою і свідчать тільки про певні тенденції розвитку державної соціальної політики у західному світі. При цьому, як слушно зауважує О.В. Скрипнюк, «історична логіка розвитку моделей соціальної держави виглядає таким чином: від найменш досконалої моделі позитивної держави – через державу соціальної безпеки – до соціальної держави загального благоденства (добробуту) як найбільш ефективної форми гарантування соціальних та економічних прав людини. А логіка юридичного розвитку характеризується переходом від права на допомогу до права на захист, і врешті-

решт, до права на гарантований гідний рівень життя» [210, 6].

Разом із тим, на відміну від марксистської суспільно-історичної теорії, в якій одна сходинка, як писав К. Поппер, із залізною історичною необхідністю успадковує іншу і не допускає жодних історичних повернень, концепція моделей соціальної держави, за Н. Фурнісом, передбачає «можливості коливання». Це коливання, як правило, спричиняється переходом економіки держави до більш уповільнених темпів розвитку. Всього Фурніс аналізує характер трьох «зрушень», що відбулися в сучасному світі, на прикладі таких держав, як США, Великобританія та Нідерланди. Перше «зрушення» – це спроба республіканської адміністрації у США на початку 80-х р. XX ст. юридично скасувати всі підвалини руху в бік держави соціальної безпеки і перевести позитивну соціальну державу на рівень «лесеферистської держави». Друге «зрушення» – спроба політики тетчеризму у Великій Британії здійснити перехід від держави соціальної безпеки до позитивної соціальної держави. І третє – це так звана «неоконсервативна хвиля» у Нідерландах, коли було висунуто лозунг про відмову від держави загального благоденства і проголошено принципи денаціоналізації значної кількості галузей економіки та звуження сфери державного регулювання [210, 6-7]. При цьому доречно підкреслити, що консервативним силам не вдалося практично реалізувати жодну із цих програм «повернення» до «нижчої» моделі соціальної держави.

III. Беручи до уваги такі критерії, як-от: місце соціальної політики серед національних пріоритетів (як правило, йдеться про альтернативу між соціальним добробутом усіх та економічним зростанням); розподіл соціальних функцій між державою, громадянським суспільством та підприємницьким сектором; «питома вага» державного сектора, яка визначається як обсягом ВВП, що перерозподіляється, так і часткою зайнятих у державному секторі; особливості соціальної політики (щодо її цілей та інструментів здійснення), А. Нестеренко виділяє чотири основні моделі соціально орієнтованої економіки (а отже, можна сказати, і держав, у яких така економіка існує).

Перша модель традиційно називається *континентальною*, або *німецькою*. Крім ФРН, ця модель також застосовується в Австрії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії,

рії, почасти у Франції. Для неї характерними є високі обсяги перерозподілу ВВП через бюджет (майже 50%), формування страхових фондів в основному за рахунок працедавців, розвинута система соціального партнерства, прагнення до підтримання повної зайнятості або, принаймні, високого її рівня.

Друга модель – *англосаксонська* – використовується у Великобританії, Ірландії, а також у Канаді. Вона передбачає нижчий рівень перерозподілу ВВП через бюджет (не більше 40%), переважно пасивний характер державної політики зайнятості, високу питому вагу приватних і громадських компаній та організацій у сфері надання соціальних послуг. Відзначимо при цьому, що за різними інтегрованими індексами комфортності та якості життя Канада в останні роки вийшла на перше місце у світі.

У країнах Південної Європи (Греція, Іспанія, Італія) реалізується так звана *середземноморська* модель. Обсяг ВВП, що перерозподіляється через бюджет, тут суттєво варіюється (від майже 60% у Греції та Італії до 40% в Іспанії). Соціальна політика переважно адресована соціально вразливим категоріям громадян і не має всеохоплюючого характеру.

Нарешті, для четвертої (*скандинавської*) моделі (Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія) властивими є надзвичайно активна соціальна політика, розуміння соціального добробуту як мети економічної діяльності держави, дуже високі (50-60% ВВП) обсяги перерозподілу національного багатства через бюджет, реалізація ідей соціальної солідарності та активний превентивний характер соціальної політики. Основну роль у фінансуванні соціальних видатків відіграє держава, здійснюючи це фінансування як через бюджет центрального уряду, так і через субнаціональні бюджети [132, 77-78].

IV. Цікаву класифікацію моделей соціальної держави пропонує В.І. Гойман. Беручи за критерій рівень доходів членів суспільства як один із найважливіших показників їх добробуту, який визначає реальні можливості задоволення матеріальних та значною мірою духовних потреб особи і формується під впливом цілого комплексу чинників як економічного, так політичного, соціального, історичного, національного, етнічного та іншого роду, російський науковець виділяє чотири типи соціальної держави:

1) *егалітарний* (франц. *egalitaire*, від *egalite* – «рівність») – всі члени суспільства отримують рівні блага, а отже, в економічному (матеріальному) сенсі всі є рівними;

2) *«роулсіанський»* тип – тут, на думку американського соціолога Дж. Роулса, справедливою є така диференціація доходів, яка допускає відносну економічну нерівність лише тоді, коли вона сприяє досягненню вищого рівня життя незаможних членів суспільства; це тип соціальної держави, зорієнтованої на максимальне забезпечення корисності для найменш забезпечених осіб;

3) тип *утилітарний* (від лат. *utilitas* – «користь», «вигода»), на відміну від попереднього, означає максимізацію його загальної корисності для всіх членів суспільства, тобто більшу частину суспільного багатства повинен отримувати той, хто є більшою мірою здатний приносити (і реально приносить) користь; такий підхід своїми коренями сягає вчення англійського філософа і юриста XVIII-XIX ст. І. Бентама, який у своїй основній праці «Деонтологія, або Наука про мораль» визначив головне завдання держави як забезпечення «найбільшого щастя для найбільшої кількості людей»;

4) нарешті, *тип соціальної держави, орієнтованої на класичну модель ринку* [137, 139-140].

Видається, що остання класифікація, заслуговуючи на увагу певною оригінальністю підходу, все ж «програє» попереднім аналітичним схемам. Не в останню чергу це пояснюється тим, що в основу поділу соціальних держав професором В.І. Гойманом покладено хоча й надзвичайно важливий, але все ж таки, на нашу думку, не достатньо «широкий», «комплексний» критерій.

Що ж стосується України, то для неї у контексті цієї класифікації, гадаємо, є малоприсадною егалітарна модель в «чистому» вигляді, яка тривалий час була притаманна СРСР і у зв'язку з пануванням ідеї «зрівнялівки», відсутності зацікавленості у результатах праці призвела разом з іншими чинниками до економічного занепаду. Вибір на користь моделі, зорієнтованої на класичний ринок, теж виглядає нерозумним, адже для усіх розвинутих індустріальних країн – це вже модель вчорашнього дня. Відтак, можлива альтернатива вбачається у певних перехідних формах — у площині, наприклад, поєднання «роулсіанського»

та утилітарного типів такої держави.

Підсумовуючи короткий огляд сучасних класифікацій моделей соціальної держави («держави загального добробуту»), слід зауважимо, що в умовах сучасної України глибокий і всебічний аналіз кожної з моделей має не тільки (і не стільки) теоретичне, а й надзвичайно важливе практичне значення. Адже Україна, проголосивши себе у ст. 1 Конституції 1996 р. соціальною державою, постала перед непротим вибором певної моделі такої держави. На думку І.В. Яковюка, «на початковому етапі державного будівництва Україна пішла шляхом сприйняття європейської моделі державності. Остання, однак, не може автоматично втілюватись в Україні, не зазнавши попереднього критичного аналізу. Необхідність його проведення пов'язана передусім з відсутністю спільних для постсоціалістичних і західних країн умов і закономірностей становлення соціальної держави. Це ставить перед українською юридичною наукою завдання щодо узагальнення і перевірки можливості використання в Україні кращих результатів, які були отримані теорією і перевірені практикою в процесі визначення змісту і методів діяльності соціальної держави, вибору її оптимальної форми в різних країнах».*

Видається, що в Україні в перші роки її незалежності абсолютна більшість політичної еліти, як, власне, й усього населення, схилилася до вибору держави, орієнтованої на класичну модель ринку (або, за іншою із розглянутих вище класифікацій, – на «залишкову» модель). «Держава має забезпечувати за рахунок бюджетних коштів лише мінімально гарантований рівень медичного, культурного, побутового і соціального обслуговування населення і, насамперед, найменш соціально захищених громадян», - зазначалося в Концепції соціального забезпечення населення України, схваленої Постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р. [93].

Проте «казкові» соціальні очікування, безпідставні сподівання прокинутися вже завтра багатими громадянами заможної держави завдяки «вільному», нічим не обмеженому і ніким не регульованому ринку поступово стали розвіюватися. З

---

* Ці положення були сформульовані І.В. Яковюком 2003 р. під час захисту О.З. Панкевичем кандидатської дисертації.

часом прийшло розуміння того, що, незважаючи на відсутність ефективної альтернативи ринку, ринковій економіці також властиві доволі негативні риси, які без активного втручання соціально відповідальної держави подолати практично неможливо. До цього висновку можна було дійти, аналізуючи досвід зарубіжних країн. Але, на жаль, біль від власних фактичних соціальних втрат є сигналом більш відчутним, а відтак – ефективнішим, дієвішим, аніж навчання на чужих помилках.

Як підкреслював Президент України Л.Д. Кучма у виступі на науковій конференції 16 листопада 2000 р., «проголошуючи своєю метою ринкові перетворення, ми не завжди враховуємо при цьому, що ринкові реформи (якщо керуватися західноєвропейськими стандартами) – це лише інструментарій реалізації завдань соціального прогресу. Відповідно, основним їх критерієм має бути те, наскільки вони сприяють гуманізації та соціалізації суспільства. У цьому сенс і мета прилучення України до сучасного цивілізаційного процесу» [234].

Отже, на нашу думку, на часі – завдання розробки, конструювання *власної* моделі Української соціальної держави. У процесі його виконання слід, безумовно, використовувати досвід зарубіжних країн, однак не шляхом «сліпого» копіювання та механічного «перемішування» елементів різних моделей. Україна, запозичуючи у розбудові соціальної держави кращі світові надбання, повинна віднайти свою, особливу її модель, з урахуванням власних національних, історичних, політичних, соціально-економічних, ментально-психологічних особливостей.*

У цьому контексті дозволимо собі запропонувати наступне: потрібно прагнути до побудови держави загального добробуту в її найповнішій, найдосконалішій, соціал-демократичній моделі. Щоправда, для цього Україні доведеться, мабуть, ще тривалий час торувати свій шлях через проміжні етапи «позитивної держави» та «держави соціальної безпеки» [150, 167].

Як наголошує І.В. Яковюк, соціальна держава, безумовно, є гранично загаль-

---

* На думку проф. М.І. Козюбри, висловлену 2003 р. під час захисту О.З. Панкевичем кандидатської дисертації, «йдеться не стільки про пошук «особливої моделі», скільки про корекцію існуючих моделей стосовно до особливостей України».

ною категорією, теоретичний зміст якої важко визначити у вигляді однозначної дефініції, оскільки текст конституцій не надає для цього необхідного понятійного матеріалу (не є винятком у цьому сенсі й Україна. – *О.П.*). А це утруднює з'ясування її змісту, оскільки сфера її застосування не захищена спеціальними конституційними нормами. В процесі осягнення феномена соціальної держави необхідно звертатися до норм законодавства, судової практики, вдатися до аналізу існуючих традицій. Тому формування моделі соціальної держави відбувається в процесі руху від загального поняття соціальної держави далі, через аналіз позитивно-правової конкретики [268, 46].

Крім цього, необхідно чітко усвідомлювати, що модель – це лише схема для пояснення, вивчення та для впливу на формування і розвиток якогось явища. Реальне життя є значно складнішим, динамічнішим і багатомірнішим. Тому будь-яка, навіть найідеальніша, модель потребує постійного коригування, тим більш – якщо на часі виконання такого складного завдання, як розбудова справді гуманістичної, соціальної держави, «найвищою соціальною цінністю в якій визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека» [92, 3].

2.2. Тенденції розвитку соціальної держави

Поняттям «соціальна держава» охоплюється надзвичайно складне і багатомірне явище сучасності. Окрім його перелічених характеристик, неодмінно потрібно мати на увазі й той факт, що це явище аж ніяк не є статичним, «завмерлим», «закостенілим», таким, що набуло певної форми раз і назавжди. Навпаки, соціальна держава перебуває у стані постійної трансформації. При цьому її розвиток бачиться доволі нерівномірним: історії відомі як періоди прискорення темпів розвитку соціальної держави, так і їх уповільнення.

На думку І.В. Яковюка, оскільки виникнення та еволюція соціальної державності обумовлені відповідними потребами громадянського суспільства, які з часом змінюються, то в процесі її становлення доцільно виділяти певні етапи, що є додатковим свідченням поступального характеру розвитку теоретичної конструкції соціальної держави. Достатньо обґрунтованим слід вважати підхід, згідно з яким в історії соціальної держави виділяють шість етапів* [265, 34]. При цьому не зайвим буде підкреслити, що початок сучасного, шостого етапу небезпідставно пов'язується зі сприйняттям концепції соціальної держави постсоціалістичними країнами, у тому числі Україною.

У контексті викладеного видається необхідним наголосити, що недостатнє врахування у процесі дослідження феномена соціальної держави такої його змістовної характеристики, як *динамічність*, тобто здатність до руху, розвитку, видозмін, може у кінцевому підсумку призвести до помилкових результатів. Практичне застосування таких умовиводів і рекомендацій в ході побудови соціальної держави, у свою чергу, призведе до невдач і прикрих прорахунків.

Отож варто приділити особливу увагу аналізу сучасних напрямів розвитку соціальної держави, зокрема тих, які пов'язані із формуванням соціального права і, відповідно, соціального законодавства; із розгортанням діяльності держави що-

---

*
1. Етап передісторії становлення соціальної держави (1800-1880 рр.).
2. Початок розбудови соціальної державності (1880-1914 рр.).
3. Етап, пов'язаний із розширенням соціальної діяльності держави (1918-1960 рр.).
4. Етап прискорення темпів розвитку соціальної держави (1960-1975 рр.).
5. Етап уповільнення темпів розвитку соціальної державності (з 1975 р.).
6. Сприйняття постсоціалістичними країнами концепції соціальної держави [265].

до забезпечення соціального партнерства, розширенням участі недержавних неприбуткових організацій (об'єднань) та приватного бізнесу у виконанні функцій соціальної держави у гуманітарній сфері.

Перейдемо до розгляду першої вказаної тенденції.

2.2.1. Формування та розвиток соціального права і соціального законодавства. У наш час уже аксіоматичним для юридичної науки стало твердження про те, що однією із необхідних передумов реальності й захищеності прав людини є закріплення їх державою у формально загальнообов'язкових правилах поведінки – юридичних нормах. Це, ясна річ, стосується і прав людини «другого покоління», здійсненність яких визнається хіба що не визначальною рисою соціальної держави: адже саме ця здійсненність слугує тим «лакмусовим папірцем», за допомогою якого чітко проявляються успіхи та прорахунки у процесі її розбудови.

Відтак надзвичайно вагомим чинником цього процесу вбачається законодавче опосередкування «соціальності» такої держави. Останнє виступає важливим напрямком забезпечення соціальної захищеності громадян в умовах розвитку ринкової економіки і здійснюється шляхом формування особливої «ділянки» об'єктивного юридичного права – так званого соціального права — і відповідної галузі законодавства (соціального законодавства).

Традиційно точкою відліку в історії формування соціального законодавства вважається елизаветинський Закон про бідність, що набрав чинності в Англії 1601 р. Відповідно до цього закону виділялися три категорії одержувачів допомоги:

1. *здорові* (повинні були виконувати низькокваліфіковану роботу); фінансова допомога цій категорії населення не надавалася; тих, хто відмовлявся від роботи, жорстоко карали — аж до каторги і в'язниці;
2. *безпорадні*; у цю групу входили люди, фізично не спроможні працювати (пристаркуваті, сліпі, глухі, матері з маленькими дітьми, фізично і розумово відсталі); як правило, їх розміщували в певному місці; якщо хтось із цих людей мав можливість жити окремо, що обходилося дешевше, їм надавалася допомога

у вигляді харчів, одягу і палива;

3. *неповнолітні*; діти, чиї батьки були не в змозі їх утримувати, передавалися на навчання; наприклад, хлопчиків навчали різноманітних професій, і вони перебували під наглядом хазяїна (майстра) до 24 років; дівчатка ж виконували обов'язки обслуги і жили у своїх хазяїв до 21 року або до заміжжя.

Єлизаветинський закон забороняв надавати допомогу тим нужденним, чиї родичі могли їх забезпечувати. Закон був ухвалений англійським парламентом, а виконувати його повинні були міські або комунальні округи. На ці цілі витрачалися кошти, отримані у вигляді пожертвувань, податків на землю і будинки, церковної десятини. На допомогу округу могли розраховувати лише ті, хто мешкав у цьому окрузі не менше трьох років.

Відповідно до Закону 1601 р. був офіційно запроваджений стандарт соціальної допомоги, що її надавав уряд Великобританії, який проіснував 300 років [200, 67].

У Росії початок національному соціальному законодавству був покладений указом Катерини II «Учреждения для управления губерниями Российской империи» 1775 р., згідно з яким у сорока губерніях створювалася мережа спеціальних установ – «приказов общественного призрения». Останнім доручався нагляд за створенням і функціонуванням народних шкіл, сирітських і робітничих будинків, лікарень, притулків для божевільних і невиліковно хворих тощо [230, 17].

У своїй основі ця система збереглася до 1917 р.

Серед німецькомовних країн найпершою активність у сенсі соціального законодавства виявила Пруссія. У пруському Загальному земському уложенні від 5 лютого 1794 р. вже знаходимо розпорядження щодо державної допомоги бідним. Тут зазначено, що до завдань держави належить утримання і харчування тих громадян, якщо вони самі (а так само приватні особи, що за законом до цього зобов'язані) не можуть забезпечити власне прожиття.

Закон про об'єднання робітників складувних заводів, солеварень та гірників у товариства від 10 квітня 1854 р. став першим законодавчим документом про страхування робітників. Цей закон передбачав обов'язкову загальну організацію товариських кас, встановлював мінімальний розмір внесків [19, 53]. Але ці

та інші положення закону були недостатніми для вирішення соціальних питань, насамперед тому, що стосувалися вони лише частини населення з відповідними потребами.

Традиційно (і цілком справедливо) до подій, які розглядаються як прояви становлення концепції соціальної держави і сприяли її подальшому розвитку, відносять соціальні реформи Отто фон Бісмарка (1815-1898), котрого інколи називають інтелектуальним батьком сучасної західної державності. Підготовлене з ініціативи «залізного канцлера» послання кайзера Вільгельма I від 17 листопада 1881 р., відоме як «Magna Charta» соціального страхування, заклало першооснови соціального законодавства Німеччини, чинні й донині. 1883 р. німецький рейхстаг прийняв Закон про страхування на випадок хвороби, 1884 р. – у зв'язку з нещасними випадками, 1889 р. – у зв'язку з інвалідністю, пізніше названий Законом про пенсійне страхування робітників. 1911 р. ці закони об'єднано в Державному страховому устрої із визначенням правил їхнього застосування. Згодом їх доповнено законами про страхування службовців (1911 р.), про страхування гірників (1928 р.), про страхування у зв'язку з безробіттям [146, 47].

Що ж змусило керманічів Німецької імперії докладати зусиль до еволюції від держави – «нічного сторожа», єдиним завданням якої була охорона правопорядку і захист від зовнішніх ворогів, до держави, що приділяла стільки уваги проблемам соціального забезпечення? Рейхсканцлер Бісмарк пояснював це так: «Активність державних органів – ось єдиний засіб нейтралізації соціалістичного руху. Ми самі повинні зробити те, що у програмі соціалістів виглядає виправданим і таким, що може бути виконане у межах існуючого державного та суспільного устрою» [261, 11]. І слід віддати йому належне: проведені за часів перебування Бісмарка при владі реформи стали вихідним пунктом подальшого розвитку соціального законодавства і важливим кроком у створенні системи соціального страхування, наявність якої і в наш час є неодмінним атрибутом соціальної держави.

У контексті дослідження розвитку соціального законодавства на американському континенті, не можемо обійти увагою «новий курс» (New Deal) президента

США Франкліна Делано Рузвельта, який закликав до «війни проти бідності», до боротьби за забезпечення «загального добробуту». «Ми прийшли до чіткого розуміння того факту, - говорив Рузвельт у січні 1944 р., - що справжня індивідуальна свобода не може існувати без економічного забезпечення і незалежності... У наші дні ці економічні істини були сприйняті як самі собою зрозумілі. Ми прийняли, так би мовити, другий біль про права, за яким може бути створена нова основа забезпечення і процвітання для всіх, незалежно від соціального становища, раси та переконань» [214, 155]. Фактично Ф. Рузвельт обґрунтовує необхідність визнання і забезпечення державою прав людини «другого покоління», тобто соціально-економічних прав, які зі зрозумілих причин не можуть бути реалізовані без належного економічного підґрунтя. «Свобода від злиднів» («freedom from want») – так визначив Рузвельт у своєму посланні до Конгресу США від 6 січня 1941 р. значення соціальних прав.

На відміну від західноєвропейських країн, де вже наприкінці XIX ст. були закладені основи державного соціального забезпечення, у США до середини 30-х р. XX ст. соціальне обслуговування тих, хто потребує допомоги, здійснювалося на рівні місцевої громади, філантропічних організацій, сім'ї та самозабезпечення. І лише у рамках «нового курсу» у 1935 р. вперше в історії Сполучених Штатів був прийнятий Закон про соціальне забезпечення, який з відповідними поправками і доповненнями і тепер є правовою базою для проведення соціальної політики федеральним урядом цієї країни. Законом передбачалися виплати пенсій робітникам, які досягли 65-річного віку; надання державної допомоги хворим та інвалідам. Пенсійний фонд утворювався із податків на заробітну плату трудящих і за рахунок відрахувань підприємців [56, 10]. У червні 1938 р. Конгресом був прийнятий ще один закон – про справедливі умови праці, який заборонив використання дитячої праці і встановив єдині норми мінімальної заробітної плати і максимальної тривалості робочого тижня для робітників та службовців, зайнятих на підприємствах федерального значення.

Отже, саме в роки проведення «нового курсу» в США була обґрунтована необхідність соціальної функції держави. Надалі цій функції приділялася значна увага під час реалізації відомих програм «Нові рубежі» Дж. Кеннеді та «Велике

суспільство» Л. Джонсона. На думку А. Гальчинського, саме завдяки реалізації цих програм політика соціально відповідальної держави набула системної визначеності [38, 54].

Історію виникнення «держави добробуту» часто пов'язують із законодавством, уведеним в дію у Великій Британії після Другої світової війни і базованим на принципах, викладених у доповіді голови одного із британських парламентських комітетів лорда Бевериджа. Проте низка дослідників вважає, що основи цього законодавства були закладені ще реформами ліберального уряду в 1906-1911 рр. Найбільш важливими законами в галузі соціального обслуговування, що набули чинності до Другої світової війни, були Програма компенсації робітникам (1897 р.), Пенсії по старості з обстеженням нужденності (1908 р.), Програма національного страхування для безробітних і хворих (1911 р.), Національне страхування для вдів, сиріт і пенсіонерів (1925 р.), Національна програма допомоги безробітним (1934 р.) [83, 45].

У доповіді лорда Бевериджа, опублікованій 1942 р., були викладені принципи майбутньої побудови «держави добробуту»: загальнодоступність, універсальність і адекватність. Згідно з цим планом громадяни такої держави повинні були перебувати під її захистом та мати гарантований рівень доходу, необхідний для підтримання гідного людини способу життя навіть у скрутні періоди. Базувалася ця система на засадах соціального страхування.

Інституціональна структура сучасної «держави добробуту» у Великій Британії була запроваджена законами про освіту (1944 р.), про допомогу сім'ям (1945 р.), про національне страхування хворих, безробітних, вдів, сиріт, пенсіонерів, вагітних жінок (1946 р.), про створення національної служби охорони здоров'я (1946 р.), про Національну програму допомоги (1948 р.). (Остання поклала на місцеву владу відповідальність за персональне соціальне обслуговування, особливо за догляд удома.) [83, 46].

План Бевериджа був використаний у соціальній діяльності післявоєнних урядів Бельгії, Данії та Нідерландів, при створенні системи соціального забезпечення Швеції; він слугував моделлю під час обговорення питань соціально-політичного розвитку і в повоєнній Німеччині [44, 22]. Тут — а сьогодні ця дер-

жава служить одним із найбільш показових прикладів високого рівня розвитку соціального права (і соціального законодавства) — вже багато років діє Соціальний кодекс. У ньому закріплено різні види соціальних пільг та соціального забезпечення, зокрема різноманітні форми соціальної допомоги, що надається жертвам війни, сім'ям військовослужбовців, молоді, дітям, багатодітним сім'ям, а також юридичні засоби захисту таких пільг. В цьому розмаїтті норм, тим не менш, доволі чітко простежуються основні цілі та соціальні імперативи, якими постійно й незмінно керується законодавець, а саме: гідне людське існування, вільний розвиток особистості, захист сім'ї, соціальна справедливість і соціальна захищеність кожної людини [104, 25-26].

Цілком слушною в такому контексті видається думка професора М.В. Баглая про те, що цілі соціальної держави аж ніяк не досягаються виключно методами соціальної політики — у зв'язку зі зміною урядів багато аспектів згаданої політики просто зникали б чи зазнавали серйозних змін. І таке дійсно може мати місце. Але суть — не у самій соціальній політиці, а у створенні незворотної *законодавчої* та адміністративної структури соціальної діяльності держави, внаслідок чого соціальна держава залишається такою при всіх урядах [10, 119-120]. Іншими словами, наявність стабільного і розвинутого соціального законодавства як форми вираження соціального права виступає однією з найголовніших конститутивних ознак соціальної держави.

Проте у наукових колах питання природи соціального законодавства все ще залишається дискусійним. Наприклад, на думку В. Четверніна, норми такого законодавства взагалі не пов'язані із поняттям об'єктивного права (яке нерідко називають «загальносоціальним», на відміну від так званого спеціально-соціального, тобто юридичного, права). Подібні норми регулюють відносини з приводу розподілу соціальних благ, що виникають поза відносинами вільного еквівалентного обміну. Отримувачами соціальних благ, як правило, є особи, які опинилися у невідповідній становищі в умовах вільного еквівалентного обміну. Їхні претензії на отримання від держави конкретних соціальних благ є похідними виключно від закону та від урядових програм. Сама держава при здійсненні соціальної функції не може бути зв'язана правом: тут законодавець та уряд ке-

руються міркуваннями гуманізму, доцільності, фактичних можливостей і потреб економіки. В цьому аспекті зміст соціального законодавства є довільним [250, 33].

Разом із тим, як вважає французький дослідник Ф. Евальд, соціальне право – це не тільки законодавче регулювання тих суспільних відносин, які традиційно раніше не регулювалися державою; а – один із проявів «соціалізації» суспільства, що змінює взаємовідносини соціального цілого та його частин, відносин індивідів між собою. На думку цього вченого, «соціалізація» – це нова версія суспільного договору. Згідно з класичною доктриною такий договір встановлює безпосередній зв'язок між сувереном і автономними індивідами, в результаті чого виникає держава, яка має владу, обмежену передбаченими договором гарантіями для громадян. Але з позицій соціального права цей зв'язок елімінується унаслідок «соціалізації» індивіда, який нині включається у специфічні соціально-правові зв'язки, а не бере на себе договірних зобов'язань безпосередньо. У цьому випадку суспільство виконує функції регламентації зобов'язуючих соціальних зв'язків, посередництва і перерозподілу благ. Соціальне право Ф. Евальд визначає насамперед як договірне право, що передбачає взаємозалежність і солідарність усіх і кожного. Суспільство повинно забезпечувати справедливий розподіл і прибутків, і ризику зазнати збитків між тими, хто потребує один одного. Тим самим соціальне право сприяє досягненню компромісу між багатими і бідними, між особистими і суспільними інтересами, громадськими правами та свободами (передусім правом власності), з одного боку, і соціальними правами – з іншого [261, 134].

Соціальне право як самостійна галузь права виникло ще у 50-60-х рр. ХХ ст., одночасно із початком формування у західному світі «держави загального благоденства», на основі тих юридичних норм, котрі виокремлювалися із трудового, фінансового, цивільного, адміністративного права. Проте й нині оцінки різними науковцями структурного статусу соціального права є неоднозначними. Так, у російській юридичній літературі висловлювалася негативна думка з приводу виділення соціального права в окрему галузь права з огляду на роз'єднаність предмета його регулювання. Більш прийнятним вважається положення

про те, що об'єднання тих нормативних актів, котрі регулюють соціальну діяльність (відносини), в єдину систему утворює галузь законодавства. За такого підходу завдання науки нині вбачається не стільки в тому, щоб довести існування нової особливої галузі – соціального права, скільки у тому, аби спрямувати зусилля науки і практики на консолідацію законодавства у соціальній сфері, а в майбутньому – й на здійснення відповідних кодифікаційних робіт [137, 134].

Не варто проте забувати, що однією із необхідних передумов розв'язання цього завдання якраз і є наукова розробка низки проблем не галузевого, а саме загально-теоретичного рівня. До останніх належать, зокрема, такі:

1. з'ясування співвідношення між соціальним законодавством і соціальним правом як *юридичними* (тобто встановленими державою) явищами, з одного боку, і «соціальним» правом як явищем *неюридичним* (тобто загальносоціальними правами людини «другого покоління») - з іншого;
2. виділення критеріїв (підстав) виокремлення «соціального права» у відносно самостійний, специфічний підрозділ системи права;
3. визначення структурного («елементного») статусу цього підрозділу у системі права (галузь чи підгалузь, єдина вона чи комплексна тощо);
4. встановлення специфічних *спільних* властивостей відповідних юридичних норм, завдяки яким останні об'єднуються в єдину структурну одиницю, в якісно специфічне утворення у системі юридичного права (наявність однакових рис у предметі, функціях, методі регулювання тощо);
5. характеристика елементного складу цього підрозділу (тобто тих підгалузей, інститутів, з яких останній складається); відмежування цих елементів від суміжних структурних утворень [184, 104].

Способи вирішення зазначених загальноправових проблем, як видається, покликані слугувати теоретико-методологічною базою для розвитку відповідних галузевих юридичних наук й удосконалення відповідного законодавства, зокрема, його систематизації.

Висловимо деякі міркування, які, сподіваємось, зможуть стати корисними для позитивного розв'язання декотрих із щойно вказаних питань. В основу цих міркувань покладено вже згадуваний нами *потребовий підхід*. Спираючись саме на

нього, охарактеризуємо предмет соціального права, його метод регулювання й, нарешті, його системно-структурний статус в усьому юридичному праві.

1. Предмет соціального права, на думку І.В. Яковюка, охоплює: питання, пов'язані із соціальним захистом; питання правового регулювання окремих моментів «промислових відносин»; питання правового регулювання порядку формування та діяльності органів і установ соціального захисту [269, 13]. Видається, що остання група питань окреслює коло тих суспільних відносин, які є управлінськими за своєю суттю, а тому входять до предмета адміністративного права. Відтак, на нашу думку, ці питання не слід включати до предмета соціального права.

З точки зору М.І. Лепихова, предметом соціального права є правове регулювання:

захисту трудових прав громадян, медичного обслуговування, соціального обслуговування, соціального забезпечення, обов'язкового соціального страхування, обов'язкового державного страхування і пенсійного забезпечення;

соціального захисту окремих категорій осіб (ветеранів, інвалідів, жінок і дітей, військовослужбовців, біженців і вимушених переселенців, посадових осіб різних категорій та ін.), які проживають (перебувають) на території країни і потребують соціального захисту;

створення і організації діяльності органів соціального захисту [105, 11].

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне зупинитися на проблемі соціального захисту посадових осіб різних категорій. Відносячи правове регулювання такого захисту до предмета соціального права, М.І. Лепихов виходив із аналізу діяльності законодавця, який пішов шляхом надання різного роду соціальних пільг за професійною ознакою. Це характерно для Росії та інших пострадянських республік, зокрема, України. (Згадаймо закони України «Про державну службу», «Про міліцію», «Про статус суддів», «Про статус народного депутата України», «Про прокуратуру», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів».) Актуальною для України ця проблема є й у зв'язку із призупиненням дії таких пільг відповідно до ст. 62 Закону України «Про Державний бюджет України на 2000 рік», ст. 53 За-

кону України «Про Державний бюджет України на 2001 рік» та ст. 59 Закону України «Про Державний бюджет України на 2003 рік», що, природно, викликало невдоволення тих, на кого раніше ці пільги поширювалися (зокрема, знижки на оплату комунальних послуг; безкоштовний проїзд у громадському транспорті тощо). Наша позиція полягає в тому, що військовослужбовці, працівники правоохоронних органів, державні службовці, безумовно, повинні бути соціально захищені, але їх соціальний захист має здійснюватися не шляхом надання державою соціальних пільг (що ставить їх на один рівень із «соціальними аутсайдерами», неспроможними забезпечити своє існування), а шляхом гідної оплати їх праці. Адже тоді просто відпаде потреба у вказаних, до певної міри навіть принизливих пільгах. Тому включення правового регулювання соціального захисту посадових осіб до предмета соціального права буде невиправданим.

На думку Н.Б. Болотіної, до предмета соціального права належать відносити відносини у сфері соціального захисту громадян і суспільства. Об'єктивність предмета обумовлена інтересами та потребами людини та соціуму. Слід підкреслити, що йдеться про захист інтересів окремої особи і суспільства в цілому. До предмета соціального права належать відносини соціального захисту в різних ділянках соціальної сфери – на ринку праці та при здійсненні трудової діяльності, в соціальному забезпеченні, охороні здоров'я, освіті [23, 27].

Надзвичайно абстрактно визначає предмет соціального права німецький учений Х.Ф. Цахер: як соціальну справедливість, коли соціальне розуміється і як міжлюдське, і як конкретно-історичне. Визнання ж справедливості потреб не має сенсу без справедливості досягнень, якщо тільки прагнути до забезпечення свободи. Ідея ж рівності вимагає і справедливості шансів. Але коли соціальна допомога повинна захищати досягнутий рівень життя, то необхідно говорити про справедливість і стосовно майнового стану [245, 13].

На нашу думку, **предметом соціального права** є *суспільні відносини, котрі опосередковують соціальний захист людини шляхом безпосереднього задоволення її життєво необхідних потреб, здійснюваного – за наявності певних соціальних ризиків для неї – із соціальних (передусім державних) джерел.* Тобто,

йдеться про соціально-захисні відносини.

При цьому *соціальний захист* у найзагальнішому, загальносоціальному плані можна інтерпретувати як створення суспільством умов, необхідних для нормального, за даних конкретно-історичних обставин, існування й розвитку людини. Що означає «нормального»? Відповідь на це питання зумовлюється біологічною і соціальною обґрунтованістю потреб людини. Самі ж ці потреби, як результат історично-природного та соціального розвитку людини, не є незмінними [178, 10].

Із поняттями «соціальний захист» та «соціальне право» тісно пов'язане поняття соціальних прав. З огляду на наведене, не можна не відзначити, що всі права людини є соціальними у тому сенсі, що вони обумовлені соціумом, суспільством як за своїм змістом, так і за засобами їх здійснення. З огляду на це, несоціальних – у широкому розумінні – прав людини (особи) взагалі не існує. А ось у вузькому значенні, на нашу думку, *соціальні права – це можливості людини забезпечити своє існування та розвиток із соціальних джерел завдяки соціальному утриманству, тобто на основі застосовуваного за певних умов (при настанні так званих соціальних ризиків) державними чи недержавними організаціями соціально-аліментарного методу регулювання* [184, 105].

Соціальними ризиками при цьому слід вважати ті несприятливі (принаймні, у матеріальному плані) обставини існування й розвитку людини, котрі є підставами для отримання можливих, за даних конкретно-історичних умов, соціальних надань.

Близьким за духом до запропонованого нами є варіант визначення, сформульований О.Є. Мачульською: «Соціальний ризик – це ймовірність настання матеріальної незабезпеченості в результаті відсутності заробітку або трудового доходу з об'єктивних соціально значущих причин, а також у зв'язку із додатковими видатками на утримання дітей та інших членів сім'ї, які потребують допомоги, на задоволення потреб у медичних та соціальних послугах. Це формулювання відбиває найбільш суттєві ознаки соціального ризику: зв'язок із суспільною організацією праці; передбачуваний характер; об'єктивні умови настання» [121, 12]. Безпосередні ж причини, що викликають матеріальну незабезпеченість, на

думку О.Є. Мачульської, можна об'єднати у три групи: 1) економічного характеру – відсутність попиту на працю (безробіття), трудові травми і професійні захворювання (інвалідність, смерть годувальника); 2) фізіологічного характеру – тимчасова або стійка втрата працездатності від загального захворювання, вагітність і пологи, старість; 3) демографічного характеру – утримання і виховання дітей [121, 7].

На думку Т.З. Гарасиміва, соціальні ризики можна визначити «як визнані суспільством або державою непередбачувані або передбачувані, бажані або небажані події в житті людини, які призводять до втрати працездатності (постійної чи тимчасової) або матеріальної незабезпеченості особи і не можуть бути усунені нею самостійно внаслідок об'єктивних чинників» [40, 8].

В Україні наразі немає легального визначення соціального ризику. Натомість в Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне страхування страховий ризик (фактично *соціальний страховий ризик*. – О.П.) визначається як «обставини, внаслідок яких громадяни та/або члени їх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням» (ст.11) [141].

У вітчизняній юридичній літературі також пропонується визначити соціальні (страхові) ризики як обставини, які можуть наставати незалежно від волі, свідомості людини, несуть небезпеку шкідливих наслідків для соціального статусу особи, джерел засобів її життєдіяльності та абсолютне усунення вірогідності настання котрих не можливе [51, 15].

Із настанням вищенаведених обставин у особи якраз і виникають відповідні *соціально-захисні права*, тобто можливості діставати соціальне утримання з боку соціуму, зокрема держави. Визнання соціального ризику правоутворюючою підставою, як слушно зауважує Н.Б. Болотіна, має практичне значення у плані переведення його із загальносоціальної площини у суб'єктивне юридичне право особи – закріплену в юридичних нормах можливість певної її поведінки, спрямованої на здійснення відповідних прав людини [21, 39].

Щоправда, виходячи із загальнотеоретичних позицій, слід вважати, що

соціальні ризики і соціально-захисні права – це явища об'єктивні, котрі виникають та існують незалежно від того, чи пов'язує з ними саме держава у своєму законодавстві ті або інші юридичні наслідки. (Хоча, ясна річ, у розвиненому суспільстві такі ризики та права повинні бути, як правило, зафіксовані в законодавстві.)

Зауважимо, що серед науковців відсутня єдина думка з приводу поняття соціального захисту. Питання про зміст останнього та його співвідношення із поняттям соціального забезпечення нині інтенсивно обговорюється правознавцями, політологами та економістами.

О.Є. Мачульська наводить [120, 47] досить поширене тлумачення поняття «соціальний захист», виходячи із двох аспектів цього явища. Так, у широкому сенсі його розуміють як діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування й розвитку повноцінної особистості, виявлення і нейтралізацію негативних факторів, що впливають на цю особистість, створення умов для її самовизначення та утвердження у житті. У вузькому розумінні соціальний захист розглядають як сукупність економічних та правових гарантій, що забезпечують додержання найважливіших соціальних прав громадян і досягнення соціально прийняттого рівня життя. Визначаючи соціальне забезпечення складовою соціального захисту, О.Є. Мачульська вказує, що соціальний захист, окрім соціального забезпечення, включає ще й гарантії охорони праці, здоров'я і навколишнього природного середовища, мінімальної оплати праці та інші заходи, які є необхідними для нормальної життєдіяльності людини і функціонування держави. В енциклопедичному виданні визначається поняття соціального захисту як «захист від соціальних ризиків шляхом комплексного сприяння людині з боку держави у вирішенні різноманітних проблем протягом усього її життя, починаючи з періоду виношування матір'ю дитини і завершуючи гідним похованням людини» [218, 345]. Як відзначають російські науковці М.Л. Захаров і Е.Г. Тучкова, запровадження поняття соціального захисту населення до наукового обігу є цілком виправданим, оскільки дозволяє методом наукової абстракції виділити з величезного комплексу суспільних відносин, що регулюються нормами різних галузей права, саме ті, котрі виникають виключно у зв'язку із соціаль-

ним захистом населення або до змісту яких включається, поряд з іншими правами, право людини на соціальний захист. До перших, на думку цих вчених, безумовно, повинні бути віднесені суспільні відносини щодо соціального забезпечення населення. Тому у широкому сенсі соціальне забезпечення – це один з основних способів соціального захисту населення у разі настання соціальних ризиків [76, 18-19].

А.Г. Ягодка розглядає соціальний захист у економічному аспекті як систему законодавчих, економічних, соціальних і соціально-психологічних гарантій, що надає: а) працездатним рівні умови для поліпшення свого добробуту за рахунок особистого трудового внеску; б) непрацездатним і соціально вразливим категоріям населення, насамперед дітям, молоді, що навчається, інвалідам, пенсіонерам, молодим, неповним та багатодітним сім'ям, — переваги в користуванні суспільними фондами споживання, у прямій матеріальній підтримці, зниженні податків [264, 70].

Виходячи з того, що повноцінний соціальний захист охоплює усі сфери життя та діяльності людини, А.О. Сіленко визначає його як функцію держави, спрямовану на реалізацію соціальних, громадянських і політичних прав, передбачених законом і здійснюваних через систему соціального захисту, тобто через інститути і регламентуючі їхню діяльність нормативно-правові акти, форми й методи, за допомогою котрих держава надає правові, соціально-економічні і політичні гарантії реалізації прав громадян, зокрема забезпечення засобів існування: працездатним громадянам за рахунок особистого трудового внеску, економічної самостійності і підприємництва; соціально уразливим групам — за рахунок держави, але не нижче встановленого законом прожиткового мінімуму [204, 20].

На думку О.І. Холостової, у країнах, що стали на шлях розвитку ринкової економіки, термін «соціальне забезпечення», який відбивав специфіку організації соціального захисту у централізовано-плановій системі господарювання, не може використовуватися для позначення ані усієї сукупності соціально-економічних відносин у сфері соціального захисту, ані її адміністративних структур із новими функціями. Тому термін «соціальне забезпечення» був значною мірою

витіснений із повсякденного вжитку новим терміном – «соціальний захист» [244, 94]. Останній же означає систему пріоритетів і механізмів з реалізації законодавчо закріплених соціальних, правових і економічних гарантій громадян; органів управління всіх рівнів, інших інститутів, а також систему соціальних служб, покликаних забезпечити певний рівень соціальної захищеності, а також тих, що допомагають досягнути соціально прийняттого рівня життя населення відповідно до конкретних умов суспільного розвитку [244, 195-196].

Принципово відмінну від вищенаведених точку зору обстоюють вітчизняні правознавці Г. Гончарова, В. Жернаков, С. Прилипко. Вони вважають, що намагання розмежувати за значенням терміни «соціальне забезпечення» і «соціальний захист» є невиправданими, оскільки виявити серйозні відмінності у змісті названих категорій ще нікому не вдалось. І соціальне забезпечення, і соціальний захист спрямовані на матеріальне забезпечення непрацездатних громадян у разі втрати ними заробітку з різних причин та в інших випадках, передбачених законодавством України про соціальний захист. Виходячи зі ст.46 Конституції України, ці терміни слід вважати синонімами [45, 138-139].

Ще категоричніше своє негативне ставлення до терміну «соціальний захист» висловлює Н. Стаховська, яка вважає, що застосування першого у надто широкому, а тому неконкретному значенні, з метою підкреслити важливість напрямів діяльності держави з надання всебічної матеріальної та іншої допомоги і підтримки громадянам, які з різних причин опинились у складній життєвій ситуації або умови праці котрих пов'язані з ризиком для життя чи здоров'я, в принципі є можливим, але не у правових нормах і не в юридичній літературі, яким притаманні відповідні юридичні (правові) терміни і категорії. Більше того, за її словами, «сам по собі термін «соціальний захист» не є вдалим для позначення правової категорії, оскільки позбавлений конкретного змісту» [222, 57].

У зв'язку з цією дискусією вважали б за необхідне сформулювати нашу точку зору на предмет соціального права саме як на комплекс *соціально-захисних* (а не *соціально-забезпечувальних*) правовідносин. Як не парадоксально, на перший погляд, це може звучати у контексті наведеного, однак термін «соціальне забезпечення» все ж бачиться більш вдалим, ніж термін «соціальний захист».

По-перше, у контексті «забезпечення прав і свобод (а отже, і потреб) людини» цей термін є ширшим, більш «містким» і охоплює три елементи (напрями) державної діяльності щодо створення умов для здійснення прав і свобод людини: 1) *сприяння* реалізації прав і свобод (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); 2) *охорону* прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики порушень прав і свобод); 3) *захист* прав і свобод людини (відновлення правомірного стану, притягнення порушників до юридичної відповідальності) [177, 9]. Отже, забезпечення прав людини – це створення соціальних умов, необхідних для використання цих прав (і «захист» є лише одним із його складових елементів).

По-друге, навіть з огляду на етимологію термін «забезпечення» видається привабливішим. Адже в такому ракурсі слово «захист» асоціюється з якоюсь тимчасовою дією, яка має закінчитись, як тільки мине загроза. Що ж стосується «забезпечення», то це, як правило, тривалий процес, який має сталий характер і не залежить від тимчасових життєвих ускладнень. Окрім того, термін «захист» несе тривожне психологічне навантаження, адже йдеться про загрозу, напад, небезпеку, від котрої потрібно захищатись [20, 51].

Однак попри усі переваги терміну «соціальне забезпечення», він є усталеним, «рідним» для відповідної галузі національного права, а відтак не може використовуватися паралельно, одночасно і для характеристики предмета соціального права. Адже останній є ширшим від предмета права соціального забезпечення. Тому, як уже зазначалося, предметом соціального права, на нашу думку, є саме соціально-захисні правовідносини.

У світлі такого підходу більш обґрунтованою порівняно із поглядами інших дослідників виглядає позиція Н.Б. Болотіної [21, 37], чиї висновки відповідають суті згаданої дискусії. По-перше, вважає вона, за межами соціального забезпечення, але у рамках соціального захисту перебувають відносини, які регулюються іншими галузями права, зокрема трудовим, екологічним, адміністративним, фінансовим тощо. По-друге, поняттям соціального захисту охоплюються, крім права на соціальне забезпечення, й інші соціальні права, зокрема, право громадян, які потребують соціального захисту, на отримання житла безоплатно

або за доступну для них плату (ч.2 ст.47 Конституції України), право на охорону здоров'я (ст.49), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 50), право на освіту (ст. 53). Отже, можна стверджувати, що соціальний захист стосується усієї сфери соціальної діяльності держави.

Як ремарку наведемо такий аргумент: у вітчизняній юридичній літературі цілком слушно звертається увага на невідповідність формулювання ст.46 Конституції України (у частині визнання права на соціальний захист, що включає право на соціальне забезпечення, виключно за громадянами) формулюванню ст.3, а також міжнародним стандартам соціальних прав [21, 37; 269, 12].

2. Методом соціального права, на наш погляд, виступає діяльність певних суб'єктів із представлення соціальних надань, тобто соціальне утримування людини. Цей метод можна назвати (про це вже йшлося) *соціально-аліментарним* (від лат. *alimentum* – «годування», «утримання»).

Обумовленість специфіки методу права соціального забезпечення радянської доби аліментарним характером зобов'язань у відповідних правовідносинах відзначали В.С. Андрєєв, Р.І. Іванова, К.С. Батигін, А.Д. Зайкін, В.О. Тарасова та інші вчені. Найглибше особливості «методу соціально-аліментарних вимог і надань» проаналізовано Р.І. Івановою. Під соціальною аліментацією вона розуміла «спосіб надання державою або за її дорученням громадськими організаціями життєзабезпечення на справедливій основі, безоплатно, безеквівалентно, а не у порядку дій у відповідь на нову зустрічну працю, в обсязі нормального життєвого стандарту, який склався на даному етапі розвитку радянського суспільства, без застосування договірних засад із фонду соціального забезпечення» [77, 128].

Сучасні автори інтерпретують соціальну аліментацію як спосіб надання матеріального забезпечення і послуг – за рахунок централізованих позабюджетних фондів соціального призначення або ж частини бюджетних коштів – безоплатно для отримувача, безеквівалентно, але нормовано, з урахуванням трудового (страхового) стажу або ж відплатно-нееквівалентно і, як правило, на недоговірній основі [120, 23].

Видається, що за допомогою цього методу, який, із певними застереженнями,

отримав визнання у праві соціального забезпечення, відбувається правове регулювання усіх соціально-захисних відносин. Цей метод полягає, таким чином, у наданні суспільством і державою допомоги «соціальним аутсайдерам» – тим, хто її потребує у зв'язку із настанням у їхньому житті несприятливих обставин, тобто так званих соціальних ризиків [184, 106].

3. Складність розв'язання питання про **місце соціального права в системі права України**, тобто стосовно системно-структурного статусу цього нормативно-юридичного утворення, далеко не в останню чергу зумовлюється певною невизначеністю і багатомірністю самого поняття соціального права. Так, відомий німецький юрист другої половини XIX – початку XX ст. Гірке поділяв систему права на дві частини: право індивідуальне та право соціальне. В основу цього поділу ним було покладено такий своєрідний критерій, як усвідомлення людиною самої себе як «відокремленого індивіда» й одночасно як «члена суспільного цілого» [118, 327].

Французький соціолог і правознавець Г. Гурвич визначав соціальне право як право інтеграції, протилежне як праву розмежувального розподілу, так і праву субординації чи панування («домініум» та «імперіум» римського права). На його погляд, соціальне право спонукає суб'єктів, яким воно адресоване, безпосередньо брати участь у всьому, що, у свою чергу, безпосередньо сприяє юридичним відносинам членів відповідної спільноти. Ось чому соціальне право засноване на довірі, на спільному зусиллі, на взаємодопомозі, в той час як розподільне право і право розмежувальної координації засновані на недовірі та конфліктах, а право субординації – на підкоренні й віддаленні від права інтеграції, через його відчуження і підкорення праву роз'єднання [52, 659].

На думку М.П. Орзіха та Ю.М. Оборотова, соціальне право — це комплекс не галузевого рівня, а такого ж рівня, що відповідає поділу права на приватне і публічне, тобто це рівень не галузей права, а правових спільнот*.

З точки зору відомого сучасного російського вченого Ю.О. Тихомирова, в галузях так званого соціального права, призначених для реалізації та захисту не тільки індивідуальних прав громадян, а й їх сукупної охорони, можна виявити

---

* Це положення було сформульовано 2003 р. під час захисту О.З. Панкевичем кандидатської дисертації.

своєрідне сплетіння «приватних» і «публічних» засад. До таких галузей він відносить трудове, екологічне, земельне, підприємницьке, банківське та інші [228, 345]. Більш слушною видається позиція, згідно з якою соціальне право включає галузі трудового права, права соціального забезпечення, медичного та освітнього права [23, 27].

Грунтуючись на розроблених С.С. Алексєєвим положеннях про комплексні галузі права як вторинні, похідні правові утворення (котрі «нашаровуються» над головними структурними підрозділами – основними галузями права) [3, 22; 5, 184, 188, 196], видається можливим кваліфікувати сучасне соціальне право як *комплексну інтегровану галузь* (супергалузь) права, в якій знаходять, так би мовити, «другу прописку» певні норми зазначених чотирьох галузей права України. При цьому до соціального права слід віднести не всі юридичні норми кожної з цих галузей, а лише ті, що регулюють питання, пов'язані із *соціальним захистом* людини (зокрема, захистом найманих працівників).

На думку Є.О. Харитонова та О.І. Харитонової, характерними рисами соціального права є такі положення:

- « - предметом соціального права є відносини, що виникають у соціальній сфері у зв'язку з реалізацією громадянином його фізичних (життєвих, вітальних), особистих, культурних та економічних прав, забезпечення яких є обов'язком держави згідно з її Конституцією або обов'язком міжнародного співтовариства відповідно до міждержавних угод, конвенцій і т.п.;
- одним із суб'єктів (уповноваженим) завжди є громадянин;
- зобов'язаним суб'єктом завжди є держава або інші публічні утворення;
- регулюються ці відносини за допомогою змішаного імперативно-диспозитивного методу, де уповноважена сторона — громадянин — має право керуватися принципом диспозитивності, а зобов'язана сторона — держава (публічні утворення) — підлягають дії методу імперативного;
- виконуючи свої обов'язки у галузі соціальних прав, держава використовує властиві публічній владі повноваження;
- захищаючи свої соціальні права, громадянин у кожному разі може звернутися до судових органів» [242, 29].

Зарубіжні вчені нині виділяють три основні функції соціального права. По-перше, воно покликане слугувати забезпеченню людської гідності кожного не тільки перед небезпекою інституційно-бюрократичного вторгнення, але й у повсякденній боротьбі за гідні людини умови життя. По-друге, соціальне право повинно бути гарантом рівності громадян у державі, а забезпечити таку рівність неможливо, не реалізуючи ідею благоденства. По-третє, у правовому сенсі воно означає задоволення потреб і розвиток здібностей кожної людини за умови, що цей вільний розвиток індивіда гармонійно поєднується із свободою усіх інших [245, 9].

Отже, поняття **соціального права можна визначити як комплексну інтегровану галузь об'єктивного юридичного права, котра являє собою систему юридичних норм, спрямованих на регулювання таких суспільних відносин, якими опосередковується соціальний захист людини, здійснюваний соціально-аліментарним методом (методом соціальних надань)**. У стислому вигляді цю дефініцію можна подати так: *соціальне право - це система юридичних норм, які регулюють соціально-захисні відносини соціально-аліментарним методом*.

«Традиційне право відстає від громадської думки, - відзначалося у дослідженні планової комісії уряду Індії, - і функція соціального законодавства полягає в тому, щоб безперервно пристосовувати правову систему до потреб суспільства, яке постійно «виростає» з цієї системи. Законодавство, розраховане на те, щоб прокласти міст через прірву між існуючими законами та поточними потребами суспільства, може бути назване соціальним законодавством» [237, 21].

У зв'язку із проведенням тепер в Україні державного курсу реформ законотворчі процеси в соціальній сфері значно активізувалися. На сучасному етапі у цій сфері, за підрахунками С.М. Прилипка, діє понад двісті нормативно-правових актів різної юридичної сили [169, 101]. Серед найважливіших слід назвати Закони України «Про пенсійне забезпечення», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян по-

хилого віку в Україні», Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та ін.

Однак підготовка такої кількості нових законів у ряді випадків негативно позначилася на їхній якості. Чинне соціальне законодавство характеризується нестабільністю, до нормативно-правових актів часто вносяться зміни та доповнення, відсутня уніфікована термінологія. Не всі закони передбачають джерела фінансування і механізми реалізації передбачених ними прав, що подекуди перетворює ці акти на звичайні декларації. До інших типових недоліків правового регулювання відносин соціального забезпечення належать: безсистемність, колізії та дублювання норм; велика кількість відсильних норм. Все це знижує ефективність правового регулювання у соціальній сфері та ускладнює правозастосовчу діяльність. Одна з причин такої ситуації, на думку О.Є. Мачульської, полягає в тому, що серед законодавців і спеціалістів поширеною є точка зору про необхідність прийняття «перехідного законодавства» з найважливіших інститутів права соціального забезпечення, що дозволить «найкращим чином» пристосувати його до потреб регулювання відносин із соціального захисту населення в ринкових умовах [122, 3].

Звичайно, велика кількість законодавчих (а ще більша – підзаконних) нормативних актів робить систему соціального захисту громіздкою і складною. Отже, нині існує об'єктивна необхідність у систематизації соціального законодавства України, відмежуванні його від суміжних галузей права, що дасть можливість запобігти непотрібному дублюванню і уникнути протиріч у правовому регулюванні сфери соціального захисту. У зв'язку з цим в Україні є нагальна потреба обговорення науковою громадськістю проблеми прийнятності для нас західного досвіду з питань кодифікації соціального законодавства. Така кодифікація, що супроводжуватиметься оновленням і приведенням його норм у відповідність із стандартами європейського соціального права, сприятиме не лише розвитку вітчизняної моделі соціальної держави, а й інтеграції України до Європи [269, 14].

Саме тому і в «Засадах державної політики України в галузі прав людини» [75], затверджених Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 року, і в

«Основних напрямках соціальної політики на період до 2004 року» [142], схвалених Указом Президента України від 24 травня 2000 р., ставиться завдання щодо забезпечення кодифікації законодавства про соціальний захист шляхом прийняття Соціального кодексу України. Якісна і всебічна розробка проекту такого акта нині набуває особливої актуальності, оскільки матиме не тільки науково-теоретичне, а й надзвичайно важливе практичне, прикладне значення.

2.2.2. Розгортання державної діяльності щодо забезпечення соціального партнерства. Світовий досвід переконливо доводить, що мир і злагода у суспільстві, які обумовлюють успіх соціальної політики, залежать значною мірою від рівня розвитку соціального партнерства, наявності ефективного механізму розв'язання соціальних суперечностей та конфліктів шляхом переговорів між трьома суб'єктами (сторонами, партнерами) суспільного виробництва і розподілу: підприємцями (власниками засобів виробництва), найманими працівниками та державою.

У цілому для вирішення соціальних конфліктів у науковій літературі пропонувалися два принципово відмінні способи [43, 333]:

- 1) ліквідація приватної власності на засоби виробництва, державне управління підприємствами;
- 2) узгодження інтересів власників і найманих працівників.

Перший шлях найбільш послідовно обстоювали марксистки, які виходили з непримиренності інтересів капіталістів і робітників. Можливості узгодження класових інтересів обговорювалися у працях авторів різної політичної орієнтації: соціалістів-утопістів, лібералів, християнських соціалістів та ін. Зокрема з сучасних позицій надзвичайно вагомою для розвитку концепції соціального партнерства видається роль таких мислителів, як Ш. Фур'є, А. Сен-Сімон, Р. Оуен. Їхні праці суттєво вплинули на погляди багатьох економістів, у тому числі на одного із видатних ідеологів XIX ст. Джона Стюарта Мілля, який був, мабуть, серед перших, хто використав термін «партнерство» у контексті соціальних відносин. Із цього приводу він у праці «Основи політичної економіки» писав: «Відносини ... між господарями і робітниками будуть поступово витіснені від-

носинами партнерства в одній із двох форм: у деяких випадках відбудеться об'єднання робітників із капіталістами, в інших ... об'єднання робітників між собою» [43, 334].

Соціально-трудові відносини у сучасному розумінні їх сутності й змісту — це вже не стільки сфера диктату роботодавців і класового протистояння, скільки сфера взаємних погоджень, компромісів, угод і договорів між продавцями і покупцями послуг робочої сили за участю держави. У цьому контексті доречно посплатися на запропоновану в літературі концепцію стадійного розвитку соціально-трудових відносин, відповідно до якої виокремлюються такі чотири стадії їх виникнення, функціонування та розвитку:

- 1) ранньокапіталістична, яка характеризується повною незахищеністю працівників від роботодавця;
- 2) конфронтаційна, однією з основних ознак якої є організований страйковий рух найманих робітників;
- 3) змагально-співробітницька, котрій притаманні динамічний паритет сторін, самоусвідомлення їхньої взаємозалежності;
- 4) соціально-партнерська, складовими елементами (формами) якої на практиці мають бути:
  - а) узгодження між партнерами на вищому (національному) рівні політики доходів і соціально-економічної політики загалом, у тому числі основних критеріїв і показників соціальної справедливості й заходів щодо захисту інтересів суб'єктів соціально-трудових відносин;
  - б) переговорний характер договірного процесу і консенсусне врегулювання суперечностей та розбіжностей, що виникають між сторонами;
  - в) наявність механізмів та інститутів погодження інтересів соціальних партнерів на різних рівнях;
  - г) участь найманих працівників в управлінні підприємствами; зниження рівня і пом'якшення гостроти соціальних конфліктів на основі використання арбітражних, примирних методів [87, 24].

Схожих поглядів на еволюцію моделей врегулювання суперечностей у трудових відносинах дотримується і російський науковець В.В. Комаровський. Він

ототожнює раннеіндустріальний та індустріальний періоди розвитку суспільства з конфронтацією робітників і роботодавців з усіх основних питань трудової діяльності, а розвинений індустріальний період — із змагальною моделлю, яка поступово (залежно від успіхів країни в економічному прогресі) переходить у ту чи іншу модель соціального партнерства. При цьому періоду змагальності на відміну від періоду конфронтаційності притаманна ширша практика нормативно-правового регулювання відносин у сфері праці [89, 23].

Соціальне партнерство у західних країнах пройшло довгий і складний шлях свого становлення, перш ніж перетворилося на офіційну загальнонаціональну політику. Одним із показників такого перетворення може слугувати законодавче формування в цих країнах тристоронніх економіко-соціальних утворень із представників об'єднань підприємців, профспілок і держави. Так, в Італії з 1947 р. діє Національна рада економіки та праці, у Франції — Економічний та соціальний комітет (1958 р.), в Англії — Національна рада економічного розвитку (1962 р.), у Люксембурзі — Економічна та соціальна рада (1966 р.), в Ірландії — Національна економічна і соціальна рада (1973 р.). У Бельгії 1948 р. створено Центральну економічну раду, а 1952 р. — Національну раду праці. У Голландії 1950 р. була сформована Рада з соціально-економічних проблем, а трохи раніше — Фонд праці. У ФРН центр ваги соціального партнерства перенесено на підприємства, в органи спільного (адміністративно-профспілкового) управління. Відтак, загальнонаціонального органу там нема, а його роль виконують спільні конференції підприємців і профспілок, які скликаються раз на два роки. У рамках Європейського Союзу функціонує Економічний і соціальний комітет, котрий, крім інших функцій, сприяє координації діяльності національних рад країн-членів цього Союзу. Отже, можна зробити висновок, що політика соціального партнерства виходить за національні межі і перетворюється у скоординовану міжнародну (регіональну) політику [139, 66-67].

В Україні з 1993 р. теж функціонує відповідна інституція — Національна рада соціального партнерства. Це — постійно діючий консультативно-дорадчий орган при Президентові України, який утворюється із представників Кабінету Міністрів України, об'єднань підприємців та професійних спілок для узгодженого

вирішення питань, що виникають у соціально-трудої сфері. Одним із основних завдань Національної ради є узгодження шляхом тристоронніх консультацій позицій усіх сторін у соціально-трудої сфері з метою забезпечення поєднання інтересів держави, власників (підприємців) та працівників підприємств, установ і організацій, а також пошуку компромісів між соціальними партнерами для запобігання конфліктам. З огляду на це, надзвичайно важливою функцією Національної ради є участь у підготовці висновків щодо проектів актів законодавства у галузі соціально-трудоїх відносин [165].

Виявом позитивних змін у соціально-трудої сфері сучасної України А.Колот вважає:

- «1) роздержавлення, ліквідацію монополії держави на використання робочої сили в результаті виникнення розмаїття форм власності й господарювання; усунення правових обмежень мобільності робочої сили; підвищення гнучкості ринку праці; нові можливості щодо вибору форм, видів трудої діяльності;
- 2) підвищення особистої відповідальності за свій добробут, відживання утриманських настроїв, соціального інфантилізму;
- 3) посилення турботи з боку найманих працівників за підтримання та підвищення своєї конкурентоспроможності на ринку праці;
- 4) формування готовності до більш продуктивної, інтенсивної праці під впливом зростання конкуренції між найманими працівниками за робочі місця;
- 5) формування більш активної поведінки працівників як реакція на очевидну можливість матеріального забезпечення отриманих доходів, розширення пропозиції товарів та послуг, зростання матеріальних потреб» [86, 23].

На нашу думку, успішність процесів розбудови в Україні соціальної держави та інтеграції її у світовий ринок праці далеко не в останню чергу залежить від вдалого вибору найоптимальнішої для нашої держави за сучасних умов моделі соціально-трудоїх відносин. Сучасні моделі соціального партнерства мають декілька основних класифікацій, які виходять як із географічно-цивілізаційного, так і з ідеологічного критерія. За першим у світовій практиці виділяють європейську, англосаксонську та китайську моделі [143, 73-77]. Розглянемо ці різновиди докладніше.

1. *Європейська (континентальна)* модель характеризується:

- а) високим рівнем правової захищеності працівника;
- б) жорсткими нормами трудового права, орієнтованими на збереження робочих місць;
- в) широким використанням норм галузевих (регіонально-галузевих) тарифних угод;
- г) відносно високим законодавчо встановленим мінімальним рівнем оплати праці і порівняно незначною її диференціацією.

Цю модель експерти Міжнародної Організації Праці вважають ідеалом врегулювання соціально-трудових відносин. Водночас вона переживає певну кризу, що виявляється у зростанні безробіття, утрудненні доступу на ринок праці молоді й осіб із невисокою кваліфікацією, у послабленні стимулюючої ролі заробітної плати, уповільненні темпів економічного розвитку суспільства.

2. *Англосаксонській* моделі властиві: висока схожість трудового і цивільного права й значна свобода роботодавця у відносинах найму і звільнення; переважаюче колективно-договірне регулювання на рівні підприємства, а не галузі або регіону; підвищена мобільність робочої сили; вища диференціація заробітної плати; обмеження щодо сфери застосування мінімальної заробітної плати. Ця модель сприяє більш динамічному створенню нових робочих місць, мобільності робочої сили, зменшенню безробіття, високим темпам економічного зростання. Однак ця сама модель допускає наявність значного прошарку «працюючих бідняків» — осіб, трудові угоди яких не забезпечують прожиткового мінімуму. Вона поширена у Великобританії, США, Австралії, Новій Зеландії та деяких інших країнах.

3. *Китайська* модель за своєю сутністю є двосекторною і поєднує жорстке регулювання трудових відносин «державно-соціалістичного» типу (формально вона має схожість із європейською моделлю, але відрізняється від неї тим, що в Китаї нема вільних профспілок) у державному секторі з повною відсутністю юридичного регулювання у приватному та концесійному секторах, де переважають відносини, що нагадують ранньокапіталістичні.

За критерієм політичної ідеології серед моделей соціального партнерства виок-

ремлюються консервативна, соціал-демократична і демократична. На думку Т. Ляшенко, саме цей критерій не тільки точніше відображає сутність різних моделей соціального партнерства, а й дозволяє ідентифікувати умови та чинники, що призвели до формування кожної з них, уможливаючи виявлення підґрунтя для впровадження концепції соціального партнерства в тій чи іншій країні [112, 10-11].

Функціонування *консервативної* моделі (США, Японія) більшою мірою базується на загальній правосвідомості й добрій волі сторін і меншою — на законодавчих актах. Аналіз сучасної стратегії управління переконує в активізації «людського фактора», що в сучасному розширеному трактуванні розглядається не лише як учасник виробництва, а й як комплексний суб'єкт усіх стадій соціально-трудових відносин.

Для *демократичної* моделі соціального партнерства (ФРН, Австрія) характерна наявність органів соціального партнерства на всіх рівнях. Ці органи займаються, насамперед, попереджувальною роботою, що дозволяє не доводити справу до серйозних конфліктів. Однією з особливостей Австрії та ФРН є сильна централізація організацій профспілок. Досягнення цієї системи - висока стабільність та ефективність переговорного процесу.

Соціал-демократичній моделі соціального партнерства відповідає так звана «шведська модель». Ця система заснована на взаємодії та відповідному розподілі функцій держави, підприємців та профспілок. Причому на відміну від консервативної моделі держава виступає головним демократичним інструментом, за допомогою якого можна не тільки забезпечувати стабільність економічної системи, а й домагатися її вдосконалення, зберігаючи її основу — ринкове господарство та приватне підприємництво.

На думку Т. Ляшенко, відсутність стійких традицій соціального партнерства, наявність утриманських настроїв в українському суспільстві не відповідає консервативній моделі з її наголосом на загальній правосвідомості у людських стосунках. Не відповідає сучасним умовам України і соціал-демократична модель з надвисокими податками та не менш високим рівнем соціального забезпечення. Відтак вчена пропонує застосування демократичної моделі соціального

партнерства (зокрема, створення рад підприємств, інституту тарифної автономії) як найбільш придатної для умов перехідного періоду в Україні [112, 11-12]. З таким висновком, видається, можна погодитись, проте лише за умови, що на перспективу — з подальшим соціально-економічним поступом — Україна все ж повинна орієнтуватися на соціал-демократичну модель соціального партнерства як таку, що, на нашу думку, найповніше (за стандартами сьогодення) забезпечує рівновагу інтересів у «трикутнику»: держава, працедавець, найманий працівник.

Соціальне партнерство розглядається нами як необхідна передумова, атрибут та складовий елемент механізму соціальної держави. Тому наша позиція щодо соціал-демократичної моделі соціального партнерства (як частини цілого), визначена нашим ставленням до соціал-демократичної моделі соціальної держави (як цілісного утворення), прихильність до якої задекларована ще у попередньому підрозділі даного дослідження.

У цьому контексті доречні міркування П.М. Рабіновича: «Сучасні тенденції соціального розвитку дозволяють, як видається, прогнозувати поступове утворення такого суспільства, де всі трудівники будуть власниками чи співвласниками (в тій або іншій формі) засобів та результатів праці. Таким чином, громадянське суспільство соціальної демократії — це, як би там не було, післябуржуазне (постбуржуазне) суспільство (якщо мати на увазі капіталізм XVIII - початку XX ст.). А держава у такому суспільстві має бути за своєю сутністю державою трудівників-власників» [176, 48].

Зрозуміло, що прогнозоване в майбутньому існування соціальної держави такого типу передбачає й досягнення у ній найвищого, ідеального рівня соціального партнерства. Адже фактично три його сторони — держава, власник засобів виробництва (роботодавець) і працівник — будуть переважно лише трьома «іпостасями» центральної фігури держави соціальної демократії — трудящого-власника.

Однак повернімося від футуристичних прогнозів до сучасних реалій соціального партнерства. Державне втручання у взаємовідносини робітників і працедавців, за умови їхньої згоди на таке втручання, отримало назву «трипартизм».

Держава втручається у відносини між робітниками і працедавцями, маючи на меті допомогти сторонам досягнути прийнятної угоди. Разом із тим у деяких випадках держава діє не просто як посередник у трудових переговорах між основними партнерами, а й як активна сторона. Для цього держава застосовує два основних методи:

- 1) «натиск» на незговірливого партнера з метою примусити його піти на поступки іншій стороні;
- 2) прийняття на себе певних соціальних зобов'язань задля того, щоб полегшити двом іншим сторонам можливість досягнути згоди [126, 117].

Держава виконує роль соціального партнера, але це партнерство має особливий характер. На відміну від об'єднань працедавців і робітників, які уособлюють інтереси відповідних соціальних груп і спрямовані лише на їх задоволення, держава націлена на узгодження позицій сторін між собою та із загальнонаціональними пріоритетами. Таким чином, навіть у ролі соціального партнера держава прагне зберегти свою позицію «над суспільством». Недаремно головне її завдання у механізмі соціального партнерства дослідники вбачають у посередництві, узгодженні різносторонніх прагнень та інтересів [135, 17-18].

Загалом у вітчизняній літературі [88, 10] слушно вказується на три основні функції держави як соціального партнера. Першою є координація спільних дій соціальних партнерів. У сфері трудових відносин власні інтереси працівників і підприємців не лише не збігаються, а у багатьох випадках вони навіть протилежні. Держава ж при відстоюванні працюючими й підприємцями своїх корпоративних інтересів повинна виконувати роль посередника або координатора.

Полярність інтересів сторін перманентно утримує їх на межі конфлікту. За цих умов держава повинна виконувати другу функцію — примирення сторін. Останні повинні вбачати в державі безпристрасного арбітра в конфлікті, якому можна довіряти. Саме функція примирення є основою правової моделі соціального партнерства в Україні.

Нарешті, третьою функцією держави є захист суспільних інтересів при врегулюванні трудових відносин. За соціального партнерства кожна зі сторін повинна також враховувати інтереси суспільства. В певних питаннях інтереси соціа-

льних партнерів можуть збігатися. З іншого боку, вони можуть виявитися невідповідними для тих, хто перебуває поза партнерством.

Трипартизм виробив **дві основні моделі** державних дій — «до» і «після» трудового конфлікту. Друга модель характерна для Великобританії, США, Канади і деяких інших країн, де держава традиційно здійснює лише мінімальне регулювання економіки. Перша ж модель характерна насамперед для країн континентальної Європи, в яких держава завжди чинила більш рішучий вплив на приватний сектор виробництва. За другою моделлю втручання держави відбувається на тій стадії, коли конфлікт між працедавцями і профспілками вже виник і загрожує призвести до таких дій, котрі здатні зруйнувати стабільність у суспільстві. За першою ж моделлю держава прагне попередити небажані події і заздалегідь досягти такої угоди між сторонами, яка дала б змогу забезпечити соціальний мир принаймні на термін дії цієї угоди [126, 126].

До **першої** моделі значною мірою тяжіє, на нашу думку, й сучасна Україна. Тут законодавчо встановлено, що з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин та узгодження інтересів трудящих, власників й уповноважених ними органів на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності і господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи, укладається колективний договір, а на державному, галузевому, регіональному рівнях — угода (ст. 1-2 Закону України «Про колективні договори і угоди») [70]. З огляду на це можна констатувати, що в Україні, як і у більшості зарубіжних країн, соціальне партнерство здійснюється на **трьох рівнях** — загальнонаціональному, галузевому (регіональному) та локальному (безпосередньо виробничому, на рівні окремого підприємства).

Угодою на державному рівні (генеральною угодою) регулюються основні принципи і норми реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин, зокрема щодо:

гарантій праці і забезпечення продуктивної зайнятості;

мінімальних соціальних гарантій оплати праці і доходів усіх груп і верств населення, які забезпечували б достатній рівень життя;

розміру прожиткового мінімуму, мінімальних нормативів;

соціального страхування;

трудових відносин, режиму роботи і відпочинку;

умов охорони праці і навколишнього природного середовища; задоволення духовних потреб населення;

умов зростання фондів оплати праці та встановлення міжгалузевих співвідношень в оплаті праці (ч.1 ст.8 названого Закону). Положення такої угоди є обов'язковими для застосування під час ведення колективних переговорів й укладення колективних договорів та угод нижчого рівня як мінімальні гарантії.

Починаючи з 1991 р., коли було укладено першу на державному рівні угоду між Кабінетом Міністрів України та Федерацією незалежних профспілок України, простежується тенденція до розширення сфери інтересів соціальних партнерів. Угодою було передбачено такі основні зобов'язання сторін: підготовку реформи оплати праці, розробку законопроектів про мінімальний споживчий бюджет та індексацію грошових доходів населення, розробку республіканської програми зайнятості, запровадження заходів економічного стимулювання підприємств при збереженні наявних робочих місць та збільшенні їх кількості в подальшому.

Генеральна угода від 1992 р. доповнювалася новими елементами, що стосувалися соціальної спрямованості процесів роздержавлення і приватизації підприємств, комплексного підходу до забезпечення гарантій громадян у галузі освіти, охорони здоров'я, доступу до культурних цінностей, захисту духовних потреб людей. Чергова угода 1993 р. внесла новий елемент у розвиток відносин між соціальними партнерами, оскільки вона укладалася в той час, коли вже було розроблено Закон України «Про колективні договори і угоди» (набрав чинності 1 липня 1993 р.). Важливим є те, що саме з його прийняттям норми Генеральної угоди стали, як уже зазначалося, обов'язковими для виконання на всіх нижчих рівнях договірне регулювання. Починаючи з 1993 р., в Україні починають укладатися галузеві та регіональні угоди. Тепер щорічно укладається 26 регіональних та близько 70 галузевих угод [174, 18].

Згаданий Закон став правовою основою для становлення й розвитку соціального партнерства в Україні, оскільки колективно-договірна робота є найбільш ва-

гомою складовою соціального партнерства. Того ж року на засадах трипартизму було створено Національну раду соціального партнерства.

Всі ці чинники суттєво вплинули на переговорний процес щодо укладення Генеральної угоди на 1993 р. та її зміст. По-перше, переговори з Кабінетом Міністрів України від профспілкової сторони вели вже 12 профспілкових об'єднань, а не одне, найбільш представницьке. По-друге, розширився спектр питань, які з'ясовувалися в ході колективних переговорів і були включені до угоди. Вперше було досягнуто домовленості про розвиток соціального партнерства, удосконалення податкової системи, визначено сферу дії угоди та підходи до контролю за її виконанням.

Генеральна угода 1995 р. не містила якихось радикальних змін у спектрі регулювання нею соціально-трудових відносин. Однак слід зазначити, що в цьому документі чіткіше визначалися напрями вирішення проблеми масових звільнень працівників. Вперше значну увагу приділено встановленню гарантій працівникам та іншим громадянам під час проведення приватизації державної власності.

Того ж року з метою підвищення ефективності колективно-договірної роботи Федерація профспілок України ініціювала прийняття Закону «Про оплату праці». Згідно з цим Законом, «розмір мінімальної заробітної плати встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України, як правило, один раз на рік при затвердженні Державного бюджету України з урахуванням пропозицій, вироблених шляхом переговорів, представників професійних спілок, власників або уповноважених ними органів, які об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди» (ч.1 ст.10) [71].

При укладенні Генеральної угоди 1997 р. започатковано перехід до якісно нових підходів у змістовному наповненні договірному процесу. При формуванні окремих напрямів, на яких мали зосереджуватися зусилля соціальних партнерів, профспілки запропонували запровадити зобов'язання не локально-регулюючого, а макрорівневого значення, що було позитивно сприйнято іншою стороною. Зокрема вдалося досягти домовленості про визначення порогових показників рівня зайнятості та безробіття як базових параметрів і

включення їх до макроекономічних показників соціально-економічного розвитку на 1998-1999 рр. Важливу роль в угоді відводилося зобов'язанням комплексного, стратегічного характеру (розробка довгострокової програми розвитку трудового потенціалу України, системи державних соціальних стандартів). Ще однією особливістю цієї угоди стала структуризація суб'єктів на стороні власників. Вперше самостійним суб'єктом поряд із Кабінетом Міністрів України виступив Український союз промисловців і підприємців. Згодом до угоди від сторони власників приєдналася Спілка орендарів і підприємців України. Це дало відповідний імпульс до структуризації сторони роботодавців і в окремих галузях та регіонах, що вкрай необхідно для розвитку соціального партнерства на всіх рівнях соціально-трудових відносин [174, 18].

Як бачимо, у зв'язку з тим, що держава була (і поки що залишається) основним працедавцем, донедавна в Україні Генеральна угода укладалася лише між профспілками та урядом, без участі підприємців. Тим самим функції держави-роботодавця та держави-арбітра на ринку праці фактично ототожнювалися. Але у держави-роботодавця та держави-арбітра, як слушно зауважив А.П. Садовенко, різні інтереси й завдання. Якщо держава виступає головним контрагентом найманих працівників на ринку праці, цілком зрозуміло, що вона не зможе бути нейтральним арбітром у трудових конфліктах, не зможе повноцінно виконувати функцію гаранта законних інтересів трудящих. Допоки дві означені функції держави змішуються, в соціально-трудових відносинах переважає диктат держави, як це було і за системи командно-адміністративного управління та й багато в чому залишається й сьогодні [194, 7].

Шоста за період незалежності України Генеральна угода на 1999-2000 рр. була укладена між Кабінетом Міністрів України і Конфедерацією роботодавців, з одного боку, та профспілковими об'єднаннями України — з іншого. Проте беручи до уваги те, що переважна більшість положень Угоди не втратила своєї актуальності, а окремі з них були реалізовані не в повному обсязі, сторони домовилися продовжити дію цієї угоди на 2001 р. [189]. При цьому сторони, зокрема, зобов'язалися: проводити попередні консультації та узгоджувати проекти законів України перед поданням їх на розгляд Верховної Ради України, прое-

кти інших нормативно-правових актів та власних рішень з питань соціально-трудових відносин, які є предметом цієї Угоди (п. 4.1); всебічно сприяти вдосконаленню нормативно-правової бази з питань регулювання соціально-трудових відносин та здійснення соціального партнерства, разом опрацювати зміни та доповнення до Закону України «Про колективні договори і угоди», зокрема щодо запровадження трипартизму у практику укладення колективних угод (п. 4.2.); вживати заходів щодо створення галузевих і регіональних об'єднань роботодавців та залучення їх представницьких органів до колективних переговорів з укладення угод відповідного рівня (п. 4.3.); сприяти укладенню угод на галузевому і регіональному рівнях та колективних договорів на підприємствах, в установах і організаціях усіх форм власності, що перебувають у сфері дії Сторін, а також внесенню до них змін і доповнень, якщо вони включають нижчі порівняно з цією Угодою соціальні гарантії, компенсації, пільги (п. 4.4.) [41, 41].

Тепер чинною є Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України, Конфедерацією роботодавців України та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2002-2003 рр. Сторони домовилися, зокрема «сприяти діяльності профспілок і організацій роботодавців, їх консолідації в об'єднаннях з метою формування сторін соціального партнерства на всіх рівнях колективно-договірних відносин, при цьому не допускаючи дій, що мають за мету заснування профспілок під впливом роботодавців чи організацій роботодавців або підтримання профспілок шляхом фінансування чи іншим шляхом з метою поставити їх під контроль роботодавців чи організацій роботодавців» [42].

У літературі зустрічається твердження, що термін «колективний договір» вперше ввели до наукового обігу наприкінці XIX ст. англійські дослідники С. Вебб і Б. Вебб, які використовували його при характеристиці процесу переговорів про заробітну плату та інші умови праці між профспілками, з одного боку, і підприємствами або асоціаціями підприємств — з іншого [74, 169].

На сучасному етапі при розгляді системи колективно-договірних відносин у розвинених індустріальних країнах світу традиційно розрізняють «волонтаристську», попервах прийняту у Великобританії, а зараз активно пропаговану в США, і «європейську» моделі. Перша з них — це децентралізований процес ко-

лективних переговорів, заснований на засадах захисту економічних інтересів трудящих при мінімальному залученні держави. При другій моделі колективні переговори координуються на більш централізованому рівні і переслідують мету захисту не тільки економічних, а й соціальних інтересів, причому втручання держави в цей процес значно більше, ніж за першої моделі.

Існує ще й третя модель, котра відповідає специфічній ситуації в Японії, де децентралізований процес колективних переговорів є менш конфліктним, ніж за «волютаристської» моделі, й координується на національному рівні, причому втручання держави носить менш формалізований характер, ніж у Європі. Приклад Японії ілюструє вплив особливостей соціальної структури країни на еволюцію процесу трудових відносин, які на початку базувалися на американській моделі [249, 6-7].

За «волютаристської» моделі, застосовуваної у Великобританії, кожна окрема профспілка веде колективні переговори або з індивідуальними підприємцями, або з їх організаціями. У результаті може бути укладений колективний договір із декількома підприємцями (multi-employer bargaining), який, як правило, не поширюється на всю галузь промисловості. У цілому для країни характерне укладення безлічі колективних договорів, зовсім різних за змістом і ступенем охоплення зайнятих. Як правило, у колективних договорах, укладених із декількома роботодавцями, визначаються лише загальні умови праці, тоді як конкретні питання полишено на розсуд профспілок і окремих підприємців. Ця процедура дозволяє розв'язувати конфлікти, які виникають на рівні окремого підприємства, не зачіпаючи домовленостей на вищому рівні переговорів. Децентралізована система колективних переговорів обумовлює й децентралізацію соціальних конфліктів, оскільки рішення приймаються на найнижчому рівні [249, 8-9].

У рамках іншої — «європейської» — системи колективних договорів, у свою чергу, виокремлюють «німецький» і «латинський» підвиди. У країнах, що застосовують «німецьку» модель (ФРН, Голландія, Швейцарія, скандинавські країни), колективні переговори характеризуються двома основними рисами. Перша — це нейтралізація, хоча й не повна, переговорів на рівні окремого підприємства шляхом поширення на них дії галузевих угод. Друга полягає в тому,

що національні уряди виконують лише «підтримуючу» роль.

«Латинська» модель колективних переговорів (Франція, Італія, Іспанія, Португалія) також є галузевою, однак у ній домінує локальне або регіональне укладення колективних договорів. Існує принаймні дві причини для вибору на користь локальних переговорів, і обидві вони пояснюються як становищем підприємців у цих країнах, так і тою обставиною, що саме вони вирішують, на якому рівні вигідніше проводити переговори. По-перше, організації підприємців тут досить слабкі, що залишає широке поле діяльності для індивідуальних працедавців. Локальні переговори надають підприємцям можливість безпосередньо впливати як на процес підготовки колективних договорів, так і на його укладення. Друга причина стосується вагомої ролі уряду, що пов'язано з більш сильною взаємною недовірою між профспілками і організаціями підприємців у країнах «латинської» моделі, ніж у країнах з «німецькою» системою колективних договорів. Функції уряду за цими моделями принципово не відрізняються і полягають, по-перше, у створенні законодавчих рамок для проведення колективних переговорів і, по-друге, у поширенні дії вже укладених колективних договорів на підприємства, що офіційно не брали участі в переговорах [249, 13-15].

В Україні нині рівень охоплення найманих працівників колективними договорами не перевищує 76%, а кількість укладених колективних договорів — 72,1 тис. у 2000 р. — є значно меншою, ніж наявна в країні чисельність суб'єктів господарювання (понад 500 тис.) [144, 36; 145, 5]. Наведені цифри, на наш погляд, переконливо свідчать про невиконання на багатьох підприємствах, особливо недержавних форм власності, вимог ст. 17 Закону України «Про підприємства в Україні», де, як відомо, передбачено обов'язковість укладення колективного договору на всіх підприємствах, що використовують найману працю.

Особливо низьким, за даними Міністерства праці та соціальної політики України [147, 6], є рівень охоплення працівників колективними договорами у таких галузях невиробничої сфери, як охорона здоров'я, фізична культура і спорт, освіта, культура. Це стосується також апарату органів державного і господарського управління. На регіональному рівні найбільше ігнорується дого-

вірний процес у Київській, Тернопільській, Полтавській, Львівській областях, Автономній Республіці Крим і м. Києві. Тим часом, відсутність колективного договору, угоди об'єктивно становить загрозу у сенсі погіршення соціально-економічного становища найманих працівників, різного роду порушень їхніх трудових прав та соціальних гарантій. У свою чергу, це може спричинити виникнення трудових спорів та конфліктів, крайньою формою прояву яких є страйк. Повертаючись до аналізу двох основних моделей державного втручання у відносини між сторонами соціального партнерства — найманими працівниками і власниками засобів виробництва (роботодавцями) — зауважимо, що практика трипартизму і законодавство України свідчать про наявність на її теренах і окремих елементів **другої** моделі. У цьому контексті варто згадати насамперед Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [73] та створену відповідно до нього Президентом України Національну службу посередництва і примирення (далі — НСПП). Основними її завданнями є: сприяння взаємодії сторін соціально-трудова відносин у процесі врегулювання колективних трудових конфліктів між ними; прогнозування виникнення таких конфліктів та сприяння своєчасному їх вирішенню; здійснення посередництва і примирення під час спорів (конфліктів) [166].

Актуальна для України проблема розбудови інституціолізованих форм запобігання колективним трудовим конфліктам пов'язана, перш за все, із вибором моделі ефективного механізму примирення, посередництва та трудового арбітражу. Головна відмінність між моделями (типами) розв'язання трудових спорів у зарубіжних країнах, на думку Ю.О. Буздугана, полягає у рівні автономності переговорного процесу та у ступені втручання у нього третьої сторони (держави). Перша модель більш притаманна країнам із традиціями корпоративізму (ФРН, Швеція), в яких діють сильні та консолідовані в єдину федерацію галузеві об'єднання профспілок і роботодавців, а держава виконує обов'язки законодавчого гаранта їх автономних та відповідальних відносин. Посередництво та трудовий арбітраж за допомогою спеціального державного органу у цих країнах практично не застосовуються. Вважається, що втручання держави як третьої сторони у розв'язання конфлікту не відповідає «духу» та «букві» ко-

лективно-договірної автономії й відповідальності у взаємостосунках профспілок і роботодавців. Проте у складних справах та на прохання сторін конфлікту може бути створена урядова комісія, яка виконуватиме функції незалежного посередника.

Риси другої моделі більш притаманні практиці розв'язання трудових конфліктів у США, Канаді, Великобританії, де профспілки та роботодавці укладають колективні договори тільки з питань регулювання соціально-трудова відносин. Механізм примирення розробляється за фактом виникнення конфлікту. Його звичайна послідовність: примирення, посередництво, експертиза і на останньому етапі — безпосереднє втручання третьої сторони (держави) через організацію та здійснення трудового арбітражу (на запрошення сторін конфлікту або з власної ініціативи спеціального державного органу) [24, 13].

Аналіз змісту Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (далі — Закону) та підзаконних нормативних актів, розроблених постійно діючим державним органом — НСПП, зокрема, положень про примирну комісію, про трудовий арбітраж, про посередника, про арбітра [32, 644-686], свідчать про створення українського варіанта механізму розв'язання соціально-трудова спорів. Цей варіант поєднав елементи обидвох розглянутих вище моделей. Таке творче, а не механічне запозичення кращого досвіду зарубіжних країн у царині соціального партнерства є, на наш погляд, позитивним моментом. Це поєднання створює для сторін соціально-трудова відносин, з одного боку, умови для самостійного розв'язання суперечностей і трудових конфліктів, з іншого ж — передбачає можливість державного втручання через НСПП, чії представники можуть брати участь у вирішенні колективного трудового спору на всіх його стадіях (ст. 16 Закону).

Показовою є координуюча роль НСПП у спорі, що виник між трудовим колективом та адміністрацією Національної енергогенеруючої компанії (НАЕК) «Енергоатом». У лютому 1999 р. конференція працівників НАЕК прийняла рішення розпочати страйк у зв'язку з невиконанням вимог з виплати заробітної плати. Спершу НСПП, як і належить, офіційно зареєструвала цей спір, визначила коло компетентних органів, участь яких могла б сприяти розв'язанню розбіжностей

між найманими працівниками та адміністрацією НАЕК. Для вирішення спору сторонам було рекомендовано утворити трудовий арбітраж. Також НСПП застерегла працівників від застосування крайнього засобу вирішення конфлікту — страйку, оскільки це суперечило б ст. 17, 18, 19, 24 Закону, а також ч.3 ст.35 Закону України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», де вказано, що персонал ядерних установок та об'єктів, призначених для роботи з радіоактивними відходами, не має права на страйк.

У зв'язку з масштабністю спору, принциповим значенням для енергетики України нормалізації становища в компанії до сприяння вирішенню колективного трудового спору було залучено низку органів, повноваження яких дозволяли забезпечити вирішення спору і поліпшити загалом стан соціально-трудова відносин у галузі — Міненерго, Мінекобезпеки, Мінагропром, Мінфін, Конституційний Суд, Генеральну прокуратуру України, окремі обласні адміністрації. Значний обсяг координаційно-правової роботи при цьому виконувала НСПП. Інформуючи Адміністрацію Президента України, Кабінет Міністрів України про перебіг конфлікту і можливі шляхи задоволення вимог працівників НАЕК «Енергоатом», своїми рекомендаціями, консультаціями сторін НСПП сприяла розгляду проблеми на високому державному рівні та її вирішенню по суті [84, 102-103].

Зазначимо, що з утворенням у листопаді 1998 р. НСПП та певною мірою завдяки її діяльності з урегулювання колективних трудових спорів кількість страйків у країні зменшилася у 2000 р. проти показників попереднього року більш як утричі, а порівняно з 1998 р. — майже у 10 разів [145, 4].

Аналіз НСПП 122 страйків, які відбулися 1999 р., показав, що у 117 випадках вони були організовані і проведені з порушенням вимог чинного законодавства. Зокрема із 67 страйків, проаналізованих працівниками Західного відділення НСПП і зафіксованих органами державної статистики Івано-Франківської, Львівської та Тернопільської областей у першому півріччі 1999 р., 63 страйки (інститут «Львівдіпронафтохім», заклади освіти Івано-Франківської, Тернопільської областей) було проведено із грубими порушеннями Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)».

Ще один приклад. У період із 3 серпня по 30 вересня 1999 р. у Луганській області відбулося 6 страйків працівників державних холдингових компаній «Макіївкавугілля», «Селідоввугілля», «Октябрвугілля», «Краснодонвугілля». Усі ці страйки розпочалися без попереднього проходження трудовими колективами та адміністраціями названих компаній примирних процедур, тобто з порушенням положень ч.2 ст.17 вказаного Закону [225, 32].

Проведений НСПП аналіз свідчить, що найбільша кількість колективних трудових спорів виникає унаслідок невиконання власниками або уповноваженими ними органами (особами) положень чинного законодавства про працю з причин: порушення ними вимог ст. 115 КЗпП України та ст. 24 Закону України «Про оплату праці» щодо своєчасної виплати заробітної плати; недотримання положень ст. 116 КЗпП України та Закону «Про зайнятість населення» при звільненні працівників; порушення вимог ст. 97 КЗпП України та ст. 15 Закону «Про оплату праці» щодо встановлення оплати праці відповідно до норм і гарантій, передбачених законодавством, колективними договорами та угодами; недотримання вимог ст. 33 Закону «Про оплату праці», Закону «Про індексацію грошових доходів населення», порядку проведення індексації грошових доходів громадян, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №663 від 07.05.1998 р., зі змінами і доповненнями, внесеними Постановою КМУ №2034 від 21.12.1998 р., щодо проведення індексації заробітної плати [219, 53].

Вивчення НСПП колективних трудових спорів виявило, що їх виникнення пов'язане не лише з дією широко відомих об'єктивних чинників, насамперед економічних та соціальних, а й суб'єктивними факторами. До останніх, зокрема, належать:

- нереагування або несвоєчасне реагування адміністрації на вимоги найманих працівників. Для прикладу, у колективному трудовому спорі між профспілкою медпрацівників та адміністрацією Підволочиської центральної районної лікарні (Тернопільська область), який виник 23 березня 2000 р., три з чотирьох вимог стосувалися зміни існуючих соціально-економічних умов праці, які могли бути успішно вирішені адміністрацією шляхом переговорів і розумного діалогу через узгодження даних питань, однак відповіді на свої вимоги наймані працівни-

ки взагалі не отримали;

- небажання власника або уповноваженого ним органу укласти колективні договори, зокрема, через те, що чинним законодавством передбачено *менший розмір штрафу за неукладання колективного договору, ніж за його невиконання* (курсив наш. — О.П.);

- свідоме порушення адміністрацією підприємств законодавства про працю та з питань порядку вирішення колективних трудових конфліктів за відсутності дієвих засобів впливу на керівників, що порушують чинне законодавство з означених вище питань та ігнорують виконання рішень примирних органів;

- необізнаність сторін колективного трудового спору із вимогами законодавства про порядок вирішення таких спорів [219, 53].

Загалом дослідники соціального партнерства розглядають це явище у декількох аспектах: як форму прояву соціальних відносин у суспільстві; як систему соціально-трудова взаємовідносин між власником (роботодавцем) та найманими працівниками (організацією, що захищає інтереси найманих працівників, — профспілкою) за участю держави як арбітра, третейського судді з узгодження інтересів сторін з питань оплати праці, умов праці, зайнятості; як засіб регулювання та вирішення проблем соціально-трудова відносин шляхом консультацій і переговорів; як принцип соціальної політики держави, що забезпечує справедливість розподілу матеріальних ресурсів між сторонами соціальних відносин в умовах ринкової економіки [64, 25]; як правовий інститут (соціальне партнерство у вузькому розумінні) — сукупність норм, що регламентують компетенцію спеціально утворених органів (в Україні — Національної ради соціального партнерства, Національної служби посередництва і примирення) [66, 44]. До того ж у Законі України «Про організації роботодавців» від 24 травня 2001 р. вперше в Україні подається легальне визначення поняття соціального партнерства як системи колективних відносин між найманими працівниками, роботодавцями, виконавчою владою, котрі виступають сторонами соціального партнерства у ході реалізації їх соціально-економічних прав та інтересів [72].

Загалом слід визнати, що соціальне партнерство в Україні робить лише перші,

поки що не дуже впевнені кроки. Як відзначають науковці, нерозвиненість громадянського суспільства та демократичних традицій, суспільні рудименти часів тоталітаризму є причинами однієї спільної риси, притаманної усім посттоталітарним державам, у тому числі Україні: впровадження соціального партнерства відбувається «зверху», а не «знизу» — при вирішальній ролі держави [111, 31]. Система трипартизму, котра почала складатися у нашій країні на початку 90-х р. ХХ ст., досі перебуває ще у зародковому стані, принаймні це не викликає сумнівів щодо процесу структуризації організацій роботодавців, який теж вимагає належного правового забезпечення. Тому видається необхідним прискорити прийняття Верховною Радою України Закону «Про соціальне партнерство».

Відсутність структурованих організацій працедавців приватного сектора та законодавчу невизначеність їхньої ролі й повноважень називають серед головних недоліків у сфері соціально-трудових відносин в Україні й представники Міжнародної Організації Праці. Іншим недоліком, на їхню думку, є недостатньо структурований процес соціального діалогу, його поляризація. Остання полягає у нерозвиненості середньої (галузевої, регіональної) ланки у вказаному процесі, а саме вона відповідальна за те, щоб угоди, прийняті на загальнодержавному рівні, проводились у життя й доповнювалися угодами на місцевому рівні та на рівні окремого підприємства. І, нарешті, третій недолік — це суперечність у законодавстві з питань не лише соціально-трудових, але й економічних (підприємницьких) відносин [172, 46]. Важко не погодитись із такими оцінками. А тому виправлення цих недоліків можна вважати основними напрямками розвитку в Україні інституту соціального партнерства на найближчу перспективу.

Насамкінець зауважимо, що на теренах України у зв'язку з процесами приватизації державного майна закономірно послаблюється вплив держави на регулювання соціально-трудових відносин саме як власника засобів виробництва (роботодавця). Як підкреслювалося у виступі Президента України Л.Д. Кучми на урочистих зборах, присвячених 10-й річниці Незалежності України, «за 80 відсотків від загальної кількості сягнуло число підприємств, які належать до недержавного сектора, і до такої ж цифри наближається частка промислової про-

дукції, яку вони виробляють» [131]. З огляду на це Українська держава, яка задекларувала у своїй Конституції прагнення стати державою соціальною, за даних умов повинна посилити свою роль як законодавця і як гаранта соціального партнерства, дотримання та розширення соціально-економічних прав найманих працівників. Адже, на наше тверде переконання, створення потужної, життєздатної та ефективної системи соціального партнерства — вкрай необхідна (хоч і далеко не єдина) умова побудови такої держави.

2.2.3. Розширення участі недержавних неприбуткових організацій і приватного бізнесу у виконанні функцій соціальної держави у гуманітарній сфері.

Одним із визначальних критеріїв, які вказують на те, наскільки успішно просувається та чи інша країна шляхом соціального прогресу, є матеріальний рівень життя її громадян, ступінь забезпечення їхніх економічних, соціальних і культурних прав. Такий підхід пов'язаний із розумінням ідеалу сучасної гуманістичної держави не тільки як демократичної і правової, а й як держави соціальної. Ми не випадково вжили слово «ідеал», що означає «взірець досконалості, кінцеву, найвищу мету прагнень; ідеальний образ, що визначає спосіб мислення й діяльності людини чи суспільного класу» [213, 268-269]. У реальному житті така держава має недоліки, на які неодноразово звертали увагу її критики, насамперед із табору науковців консервативного спрямування.

Слід погодитися з тим, що найзначнішим і найпомітнішим недоліком соціальної держави є вельми високі витрати на соціальні заходи, спрямовані на виконання притаманних їй завдань, що може стати непосильним тягарем навіть для економічно високорозвинутих країн. «Соціальна держава в один і той же час нагромадила стільки питань, скільки вирішила ... Соціальна держава коштує дорого. Ще важливіше те, що вона цілком зайнята перерозподілом, а всі заходи з перерозподілу за самою своєю природою стають все дорожчими», - підкреслює Р. Дарендорф [55, 32].

До речі час початку «переможної ходи» «держави загального благоденства» (або соціальної держави) припадає на період економічного піднесення у західному світі (50-і рр. ХХ ст.). Однак наступні економічні кризи вже давали під-

стави говорити і про кризу соціальної держави як такої.

Незадовільний стан справ в економіці України є, безумовно, чи не основною перешкодою на шляху побудови на її теренах соціальної держави. Адже центральним у системі завдань такої держави є забезпечення реальних гарантій реалізації прав людини «другого покоління». У свою чергу рівень здійсненості соціальних та економічних прав громадян тісно пов'язаний із наявністю у держави достатніх фінансово-матеріальних ресурсів. За браком останніх, відповідні положення нормативно-правових актів, у тому числі ст.ст. 43, 46, 47, 48 Конституції України, є лише привабливими деклараціями.

Але при цьому, на думку В.Д. Бабкіна, «не враховується, що в державі існують великі невикористані резерви, які можуть бути спрямовані на реалізацію пріоритетів соціальної політики, значне поліпшення матеріального і культурного добробуту населення, поповнення доходної частини бюджету за рахунок припинення і подолання криміногенних чинників, корупції, незаконних податкових пільг, що надаються державним апаратом, зловживання службовим становищем деяких посадових осіб, у тому числі у процесі приватизації, передачі майна в оренду, ліцензування, розкрадання державних ресурсів, формування мафіозно-спекулятивних структур із неконтрольованим прагненням до незаконного особистого збагачення, тінізації економіки, яка майже повністю зрівнялася за своїм обсягом з легальним сектором.

Зростання криміногенності, хабарництва, корупції становить найбільшу загрозу соціальній стабільності в суспільстві, є серйозною перешкодою на шляху реалізації конституційних положень, реформаторських програм, побудови соціальної держави.

Корупція суттєво обмежує конституційні права та свободи людини і громадянина, особливо пересічних громадян, які найбільше потерпають від неї, впливає на зростання поляризації доходів населення, призводить до гальмування та викривлення правових, соціально-економічних реформ, зниження надходження іноземних інвестицій.

Нагальне завдання соціально-правової держави – оптимізувати використання ресурсів в інтересах індивідів і суспільства в цілому, забезпечити реалізацію

принципу невідворотності відповідальності в суспільстві, проявляти політичну волю у подоланні цих руйнівних явищ, корупції, як однієї з найсуттєвіших перешкод на шляху до реалізації принципів соціально-правової держави».*

Крім того, як відзначалося у літературі, у сфері соціального захисту громадян України мають місце неузгодженості та суперечності між юридичними нормами різних нормативно-правових актів, що також не свідчить про реальність гарантій у цій сфері [170, 21].

Як наголошував Президент України Л.Д. Кучма у своєму Посланні до Верховної Ради України 22 лютого 2000 р., «невирішеність соціальних питань та зубожіння значної частини населення, великі суми заборгованості з заробітної плати, соціальних виплат та пенсій, вимушені простоти значної частки виробництва й, відповідно, приховане та зареєстроване безробіття, загострення демографічної ситуації, стагнація медицини, сфери послуг, освіти, науки та культури, високий рівень корупції та злочинності – все це реальності нашого сьогодення, які однозначно доводять: соціально-економічна ситуація в країні лишається складною» [235].

Саме в такий період – період економічної кризи як ніколи необхідною є програма соціального розвитку, зрозуміла для всіх громадян та прийнятна для всіх соціальних груп. Цим високим вимогам цілком відповідає, на наш погляд, стратегія економічного та соціального розвитку України на 2000-2004 рр., викладена у згаданому Посланні Президента України Л.Д. Кучми. Стрижневою позицією цієї стратегії є визначення шляхів виведення української економіки на траєкторію сталого розвитку, тісного поєднання політики структурних змін та економічного зростання з активною і сильною соціальною політикою держави [235].

По суті соціальна політика Української держави має сприяти вирішенню двох головних завдань. По-перше, це захист соціально-уразливих верств населення від жорсткого впливу на них ринкових перетворень, що майже неможливо без соціальної підтримки держави; по-друге, це сприяння засобами соціальної політики активізації економічної активності різних верств населення,

---

* Ці думки висловлено проф. В.Д. Бабкіним 2003 р. під час захисту О.З. Панкевичем кандидатської дисертації.

розвитку їх здатності адаптуватися до ринкових відносин [195, 272].

На думку В.М. Селіванова, «на жаль, сьогодні ми спостерігаємо глибоку суперечність між об'єктивною потребою переходу до демократичного соціально-економічного та суспільно-політичного правового устрою життя і реальною можливістю сприяння такому переходу з боку існуючих систем, зокрема, державного управління, права і чинного законодавства, серед нього адміністративного. Норми останнього, виконуючи своєрідну системоутворюючу функцію у сфері вітчизняного публічного права, не відповідають нині за своїм змістом потребам формування громадянського суспільства і побудови демократичної правової, соціальної держави. Незважаючи на формальне закріплення в Конституції України принципу відповідальності держави за свою діяльність перед людиною, відповідно до змісту якого головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст.3), фактично існуючий підхід (не тільки окремих державних службовців, але й науковців-юристів) до державної діяльності, зокрема, управління, до процесів здійснення його функцій, законодавчого забезпечення тощо, на жаль, продовжує консервувати властиву радянському тоталітарному політичному режиму ідеологію одержавлення громадянського суспільства, домінування держави над людиною.

Відомо, що певною передумовою організації державної влади в колишньому СРСР було взаємодоповнення слабких традицій самоорганізації суспільства і сильних традицій державного патронату. Саме воно, як видається, стало складовою джерела розвалу СРСР і на жаль було успадковане незалежною Україною, перетворилося в органічну складову джерела криміналізації українського суспільства, тінізації національної економіки, корупції державної влади.

Така „спадщина” не сприяє суспільному, насамперед теоретичному, усвідомленню реальної ролі держави в сучасному демократично організованому суспільстві, зміні ставлення громадськості в Україні до об'єктивно необхідних державних функцій, особливо функцій державного управління суспільними процесами в перехідний історичний період, пошуку

нових методологічних і теоретичних засад як дослідження, так і перетворення „успадкованих” від колишнього СРСР державних і правових відносин. В нашій країні ставлення до держави впродовж останніх років відзначалося суперечливими мотиваціями від повного несприйняття її з проголошенням незалежності України та розпочатою ринковою трансформацією економічних відносин до бажання знову все адміністративно контролювати, особливо під час виникнення складних проблем на шляху соціально-економічних перетворень».*

Загальною, характерною практично для всіх постсоціалістичних країн, у тому числі й України, видається *тенденція до зменшення обсягу зобов'язань держави щодо «безоплатного» або частково дотаційного забезпечення системи народної освіти, здоров'я тощо*. Проведення такої вимушеної політики «переходу до ринку» повинно передбачати, по-перше, хоча б відкритість поставлених політичних цілей, по-друге, наявність розвиненої недержавної соціальної інфраструктури, спроможної взяти на себе частину тягаря соціального захисту найбільш уразливих груп, і, по-третє, пріоритет власне соціальних програм, покликаних не стільки «випустити пару», скільки полегшити адаптацію до нових умов життя тим, хто в змозі витримати таку «ломку», і дати абсолютні гарантії виживання тим, хто вже або ще не може адаптуватися [187, 58].

Як не парадоксально це звучить, але аналіз діяльності у гуманітарній сфері низки «взірцевих» соціальних держав Заходу дає вагомі підстави стверджувати *про можливість подальшого розвитку і втілення в життя принципів соціально-орієнтованої держави при одночасному зменшенні власне державних витрат на соціальну сферу*. Йдеться про те, що в умовах надмірного розширення ролі держави в економічній та соціальній царині, коли деякі механізми кейнсіанської моделі державного регулювання або вичерпали себе, або досягли меж своїх можливостей, «перевантаження» держави стало негативно позначатися на її ефективності, а надзвичайно велика кількість соціальних програм перетворилася на чинник, що, по суті, підриває особисту ініціативу та заповзятливість громадян. Тому на порядок денний у розвинутих країнах поставлено вимоги щодо необ-

---

* Ці положення були сформульовані 2003 р. під час захисту О.З. Панкевичем кандидатської дисертації.

хідності заміни або доповнення «держави добробуту» «суспільством добробуту». Вони, зокрема, передбачають розширення мережі громадських і комунальних інститутів, покликаних надавати соціальні послуги; заохочення діяльності приватних фондів, церковних або благодійних організацій, а також заохочення самопомоги, що в кінцевому результаті повинно сприяти звууженню функцій держави на користь громадянського суспільства [37, 12; 123, 21].

Останнє поняття набуло нового виміру у зв'язку з розвитком сектора некомерційних груп та організацій, або так званого «третього сектора». Під «третьим сектором» розуміють сукупність організацій, які не ставлять собі за мету збільшення особистого прибутку громадян безпосередньо через участь у їхній роботі або через володіння ними. В рамках цієї концепції іноді говорять також про «неприбутковий», «недержавний» сектор «добровільної активності», про «співтовариство некомерційних організацій (НКО)» тощо [224, 44].

«Третій сектор» відрізняється від «першого» (держави) та від «другого» (бізнесу) принципами свого функціонування. Якщо діяльність у державному секторі здійснюється на основі бюрократичних, а в бізнесі — суто ринкових механізмів, то «третій сектор» діє на основі добровільності, свободи творчості та самореалізації його учасників. Він являє собою систему некомерційних громадських організацій, які виконують певну частину соціальної роботи у суспільстві, а також є трибуною для вираження різних інтересів [14, 43].

Самореалізація, самоорганізація та самоуправління стають дедалі важливішими чинниками стабілізації та поступального розвитку будь-якої державно-суспільної системи. У розвинутих країнах із ринковою економікою (Великобританія, США, Австралія та ін.) значна частина проблем, пов'язаних із безробіттям, підготовкою та перепідготовкою кадрів, соціальною адаптацією дітей, молоді, інвалідів, вирішується організаціями «третього сектора», фінансування яких є престижною формою самоствердження комерційних структур у суспільстві. Об'єднуючи у своїх лавах значну частину соціально активного, самодіяльного населення, організації самопомоги є одним із основних елементів розвитку громадянського суспільства. У свою чергу, держава в особі парламенту та уря-

ду також зацікавлена у співробітництві з організаціями «третього сектора». Як виконавці соціальної роботи вони звільняють державу від необхідності створювати власні установи для надання соціальних послуг. Недержавні організації мають свої джерела фінансування – такі, як церква, міжнародні благодійні організації, фонди тощо. Зрештою, державі вигідніше фінансувати суспільно корисні програми цих організацій, ніж створювати свої соціальні служби. До того ж, перебуваючи ближче до практики та конкретних інтересів населення, організації «третього сектора» займають «посередницьку» позицію у відносинах між державою і суспільством та часто виконують соціальну роботу якісніше, ніж державні установи. Стимулюючи успішне функціонування цих організацій у галузі соціальної роботи, держава досягає так званого «ефекту вивільнення» («Entlastungseffekt»), тобто відмови від частини своїх соціальних функцій [14, 43; 15, 47-48] (без шкоди для суспільства. – *О.П.*).

Достатньо сказати, що держава у країнах із розвинутим сектором неурядових соціальних організацій несе лише близько 25 % загального обсягу соціальних витрат. Основні ж інвестиції у соціальну сферу надходять із «третього (некомерційного) сектора». За кордоном некомерційні організації є інструментом для залучення інвестицій у соціальну сферу за аналогією з діяльністю пайових фондів та інвестиційних банків із заохочення інвестицій у промисловий сектор. Країни, які найдалі просунулися у цьому напрямку, зокрема США, мають намір і в подальшому сприяти зростанню ролі та впливу неурядових організацій. Через них, а також органи місцевого самоврядування, передбачається розповсюджувати 40 % грошових коштів на соціальну підтримку. Це, на думку дослідників американців, скорочує ланцюжок посередників між допомогою та тими, хто дійсно її потребує. Одночасно у людей розвивається громадянська активність і «прагнення допомагати самому собі» [102, 15]. Крім того, такий підхід зменшує бюрократизм, який критики соціальної держави небезпідставно вважають другим значним її недоліком.

У Франції діяльність благодійних організацій є найменш розвиненою порівняно з іншими країнами Заходу через правові обмеження. Щодо структури доходів, французький «третій сектор» має дві характерні риси, що відрізняють його від

усіх інших: високий рівень урядової підтримки й одночасно незначний розмір надходжень із приватних джерел. 60 % усіх доходів припадає на державний сектор, ще майже 30 % складає плата за послуги, які надаються недержавними організаціями. Отже, приватні пожертви не наповнюють і 7 % бюджету «третього сектора». Це пов'язано з обмеженими можливостями фінансової підтримки неприбуткових організацій і традиційною непопулярністю благодійництва [154, 55].

Цікавою є ситуація у сфері вищої освіти у Великобританії: держава надає навчальним закладам фінансову підтримку з метою забезпечення громадянам більшого доступу до освіти, але університети функціонують як приватні неприбуткові установи. Схожа ситуація має місце і в сфері соціальних послуг. «Третій сектор» Сполученого Королівства зберігає традиційно високий рівень приватної благодійної підтримки. Загалом вона становить 12 % загальних надходжень, а в таких сферах, як охорона здоров'я, соціальні послуги та охорона навколишнього середовища коливається між 25 і 40 %.

У «третьому секторі» Німеччини домінують шість великих «об'єднань безкоштовного соціального забезпечення». Це недержавні організації, утворені за релігійним чи класовим принципом або просто на основі спільних інтересів. Деякі з них виникли ще на початку ХХ ст., як, наприклад, Робітнича благодійна спілка (утворена в 1919 р.). Крім неї, існують Німецька благодійна спілка «Каріта», Німецька паритетна благодійна спілка, Німецький Червоний Хрест, Благодійний центр євреїв Німеччини, Діаконічний фонд євангелістської церкви Німеччини. Разом вони становлять дві третини неприбуткового сектора, на них припадає майже 60 % всіх його операційних витрат. У сфері охорони здоров'я недержавні організації акумулюють 34 % усіх зайнятих, а у сфері соціальних послуг цей показник ще більший – 61 %. Багато в чому така ситуація є наслідком доктрини субсидіарності, яка зобов'язує державні органи в разі потреби звертатись до неприбуткових організацій: така доктрина є найбільш дієвою саме в цих сферах [154, 55].

Британський вчений Р. Шуламйт зазначає, що у Західній Європі зміни в соціальній сфері відбуваються за напрямками:

- 1) проникнення ідей ринкової економіки у сферу соціальних служб;
- 2) розвитку волонтерського (недержавного) сектора, який бере на себе частину функцій, що їх раніше виконували безпосередньо державні служби;
- 3) залучення родичів до процесу догляду за тими, хто цього потребує, за умов відсутності достатньої соціальної підтримки;
- 4) впровадження госпрозрахункових принципів у систему надання соціальних послуг;
- 5) розукрупнення закладів соціальної сфери і наближення їх до споживачів послуг;
- 6) акцентування на задоволенні різноманітних індивідуальних потреб;
- 7) (загальна тенденція, яка ще не зовсім утвердилася) більше прислухатися до думки самих споживачів послуг та їхніх близьких;
- 8) формування через Європейський Союз єдиної соціальної політики, чутливішої до запитів різноманітних груп населення та різних регіонів, ніж політика більшості членів Союзу сьогодні [259, 8].

У більшості східноєвропейських країн (Угорщина, Польща, Словаччина, Чехія, Болгарія та ін.) тепер також спостерігається процес перерозподілу функцій соціального захисту населення між державою, місцевими органами влади, підприємствами, некомерційними та громадськими організаціями на правовій основі. Досвід цих держав свідчить, що відмова від організації системи допомоги бідним в основному на загальнодержавному рівні та передача її на місця сприяють оптимізації перерозподілу суспільних коштів, виділених на цілі соціального захисту, надають системі соціальної підтримки необхідну адресність, дозволяють підняти рівень матеріальної допомоги тим, хто її дійсно потребує [60, 103]. Тобто йдеться про тенденцію *муніципалізації* соціальної політики, що, на наш погляд, концептуально відповідає принципу субсидіарності. У нашому випадку останній можна трактувати як недоцільність виконання вищими інституціями (центральною владою) тих функцій у царині соціального захисту, з якими успішно можуть упоратися нижчі (місцева влада) інстанції. Особа повинна отримувати необхідну соціальну підтримку в тому середовищі, де вона живе, працює і де легко перевірити і визначити її можливості та потреби.

Для України, як і для інших країн СНД, пріоритетним і дуже складним є завдання розширення кола суб'єктів соціальної політики, оскільки на території колишнього СРСР були майже повністю відсутні всі основні елементи недержавної соціальної інфраструктури. Важливим кроком у цьому напрямку може стати прискорення прийняття Верховною Радою України законів «Про державну соціальну допомогу», «Про діяльність неприбуткових організацій» та інших нормативно-правових актів, де буде передбачено прозорий механізм регулювання надання соціальних послуг недержавними організаціями. А поки що, як зауважує О. Лавринович, недержавні неприбуткові громадські організації в Україні тільки-но намагаються привернути до себе увагу законодавчої та виконавчої влад, оскільки перебувають у повній законодавчій блокаді й неспроможні самодостатньо розвиватися. Сьогодні ці інституції суспільної ініціативи не відіграють істотної ролі у формуванні громадянського суспільства в Україні, хоча мали і повинні були б брати активнішу участь у встановленні плюралістичних відносин [100, 4].

В Україні розвиток недержавних організацій пов'язується з такими чинниками: а) криза тоталітарної держави та універсальної системи соціального захисту; б) зростання недовіри до існуючих державних інституцій та закладів; в) неспроможність виконання державою узятих на себе зобов'язань у сфері соціального захисту; г) прагнення людей реалізувати свої інтереси та задовольнити наявні потреби; ґ) пошук інших людей, котрі мають аналогічні проблеми [197, 70].

Ведучи мову про сучасні тенденції у діяльності соціальної держави у гуманітарній сфері, не можна не згадати і про таке глобальне явище, як «комерціалізація» держави. Цей процес розвивається у трьох напрямках. Перший – це включення приватного бізнесу у системи охорони здоров'я, освіти та соціального страхування, «держава благоденства», або соціальна держава, втрачає свій суто етатистський характер і набуває у певному розумінні змішаної, державно-приватної форми («Welfare mix»). Другий, не менш важливий напрямок комерціалізації – передача у відання приватного бізнесу низки державних агентств і навіть окремих відомств. Нарешті, третім вектором комерціалізації держави, особливо у країнах Заходу, стало використання методів

корпоративного менеджменту державними службами. А вже наслідком цього слід вважати дуже інтенсивне проникнення управлінського персоналу приватних корпорацій в адміністративні структури держави. Такого роду менеджералізм означає, що уряд починає функціонувати подібно до приватного сектора [160, 138].

Відхід від домінуючої ролі державного сектора в сфері обов'язкового соціального забезпечення, безумовно, може дозволити застрахованим особам до певної міри виробити свої вимоги стосовно соціального захисту відповідно до свого власного розуміння особистих потреб. До того конкуренція між різними компаніями на ринку послуг у галузі соціального захисту може привести до створення ефективнішої системи при нижчих затратах, оскільки обидві сторони процесу, попиту і пропозиції, могли б прагнути до оптимального рішення як в економічному, так і в соціальному аспектах. Однак той факт, що сфера соціального захисту стає більш відкритою для ринкових механізмів, викликає водночас певні побоювання. Особливо вони стосуються відповідальності держави за функціонування системи, а також з'ясування того, чи буде соціальний захист, здійснюваний таким чином, надійним та ефективним з огляду як на гарантії, які він надає найбільш незахищеним групам населення, так і на заміни доходу чи компенсації витрат [103, 27].

На думку американського політолога Г. Вільсона, відмова держави від управління низкою служб, як і контрактна система, є реакцією на «перевантаження» держави, насамперед у сфері соціальних послуг. Зменшення обсягу виконання соціальних функцій дозволяє державі сконцентруватися на таких важливих проблемах, як контроль за бюрократією, за ключовими, стратегічними ланками державного управління. Чинники ж інтернаціоналізації та регіоналізації не є настільки сильними, аби перешкоджати сучасній державі проводити ефективну соціально-економічну політику. Суть же глобалізації полягає не у відмові від соціальної держави, а в тому, щоб вирівняти обсяги державних видатків на соціальні цілі, що є, з точки зору Г. Вільсона, справою майбутнього [205, 50-51].

Деякі науковці вважають, що комерціалізація знижує управлінську спроможність держави. Це аргументується тим, що приватний

бізнес прибирає до своїх рук сфери охорони здоров'я, освіти, соціального страхування, а це утруднює проведення державою ефективної соціальної політики. Втім, ми поділяємо точку зору А.О. Сіленко, яка вважає, що приватний бізнес за певних обставин, навпаки, посилює можливості соціальної держави. На користь цього твердження наведемо декілька вагомих аргументів.

По-перше, заходи соціальної держави охоплюють не тільки нужденних, а й матеріально забезпечених. І приватний бізнес, що діє у сфері соціальних послуг, насамперед орієнтувався б на них. По-друге, податки з приватного бізнесу дозволяють соціальній державі надавати соціальні послуги тим, хто не в змозі сам за них заплатити. По-третє, участь приватного бізнесу у сфері соціальних послуг надає їй елементів конкуренції, а це сприяє підвищенню якості самих послуг [202, 22]. По-четверте, як учасник і каталізатор суспільного прогресу бізнес здатний послабляти зусилля бюрократії і «стандартизацію» людей в інших суспільних інститутах, ділитися досвідченими неавторитарними кадрами з державними та політичними установами, відстоювати плюралізм автономних інтересів як принцип саморегулюючої моделі майбутнього. Іншими словами, динамічний сучасний бізнес нарощує свою здатність оновлювати не тільки ринкові, й інші суспільні пріоритети й форми життєдіяльності [31, 143].

У сучасному суспільстві посилюється соціальна відповідальність бізнесу, його прагнення бути «добрим громадянином» і усвідомлювати як потреби суспільства, так і соціальні межі своєї діяльності, думати про шанси майбутніх поколінь на гідне життя. Тепер в Україні у цьому контексті особливу увагу потрібно приділити підтримці малого та середнього бізнесу. Адже, по-перше, цей сектор спроможний поглинати незайняту робочу силу, а отже, знижувати соціальну напруженість, викликану рівнем безробіття. По-друге, він формує соціальну базу для середнього класу – гаранта політичної стабільності. Не можна оминути увагою і те, що розвиток малого і середнього бізнесу – найдешевший шлях до ринку, який закладає глобальні основи економічного зростання в країні, котрий забезпечує політичну і соціальну стабільність системи. За попередніми даними, в Україні кількість малих і середніх підприємств на 1000 жителів становить біля 3, у той час як у Росії – 6, країнах ЄС – 45, Японії – 49,6, США –

74,2 одиниць [201, 32].

Як відзначав Президент України Л.Д. Кучма у виступі на Всеукраїнській нараді з питань підприємництва 15 липня 2002 р., «розвиток малого та середнього підприємництва — не самоціль. Це необхідна умова переходу всієї економіки на ринкові рейки, ефективної реструктуризації виробництва та підприємств, розв'язання проблем зайнятості, зростання рівня життя населення. Без розвитку малого підприємництва неможливе формування середнього класу, тобто неможливе створення надійного фундаменту демократичного суспільства. Малий бізнес має найнижчі інвестиційні потреби, характеризується найшвидшим обігом капіталу. Світовий досвід показує, що він забезпечує у два-три рази більшу ефективність виробничих капіталовкладень і за обсягом коштів, і за терміном віддачі» [236].

Не можна не погодитися з думкою В.М. Селіванова про те, що «... необхідно виходити з методологічної позиції, яка має стати однією з аксіом сучасної державної, зокрема економічної, ідеології: визнання підприємництва як абсолютно необхідної, центральної ланки політики ринкової трансформації економіки, без якої немає і не може бути в принципі дійсно ринкових відносин, і, відповідно, змішаної соціально спрямованої економіки. Більше того, без розвиненого підприємництва немає і не може бути сталого середнього класу, громадянського суспільства, **соціальної, правової держави** (виділено нами. — *О.П.*), реальної демократії. Вони можуть перетворитися лише в тимчасові декларативні політичні гасла, які з часом поступляться тенденції авторитаризму, механізм якого відповідає розподільній економіці [195, 278].

Тому, на наш погляд, Українська держава повинна допомогти становленню малого та середнього бізнесу з тим, щоб завтра він, у свою чергу, допоміг «розвантажити» державу, звільнивши її від частини соціальних функцій. У цьому сенсі видається доречною пропозиція А.С. Крупника про впровадження в Україні механізму соціального замовлення, тобто «комплексу організаційно-правових заходів із розробки та реалізації загальнодержавних та місцевих соціальних програм і соціальних проектів за рахунок бюджетних та інших коштів шляхом укладення соціальних контрактів на конкурсній основі. Характерною ознакою

механізму соціального замовлення є те, що його виконавцями можуть бути як некомерційні, у першу чергу, громадські і благодійні організації, створення і діяльність яких регламентовано законами України «Про об'єднання громадян», «Про благодійність та благодійні організації», «Про молодіжні та дитячі громадські організації», так і суб'єкти підприємництва, діяльність яких регламентовано Законом України «Про підприємництво» та іншими законами» [97, 8].

Серед аспектів, які характеризують зміни російської (а на нашу думку, й української) моделі соціальної політики, у літературі виділяють такі.

По-перше, це **відмова від патерналізму**, тобто відмова держави від жорсткого детермінування поведінки людини у соціальній сфері, певного набору соціальних послуг, які може і навіть повинен отримувати громадянин. Однак при цьому необхідно визнати, що значна частина населення країни потребує і навіть вітає патерналістську соціальну політику. Об'єктивно це обумовлено маргіналізацією та дезадаптацією цієї частини населення, а суб'єктивно – звичною і традиційною установкою на «абсолютизм» держави, на державу як єдине джерело усіх благ і захисту. Ці реалії слід враховувати у повсякденній діяльності державних організацій, з одного боку, роз'яснюючи роль держави, що поступово змінюється, а з іншого — частково задовольняючи або компенсуючи запити населення, що адресуються державі в межах її зобов'язань.

По-друге, це **роздержавлення соціальної сфери** та звільнення держави від функції безпосереднього надання громадянам соціальних послуг. Стосовно багатьох видів соціальних послуг держава поступово перестає бути оператором, який надає їх споживачам. В одних випадках вона відводить собі роль суто законодавця, що встановлює правила «гри», в інших – посередника. Функція оператора на ринку соціальних послуг не властива державі. Відмова від неї передовсім дозволить зменшити прямі бюджетні витрати, а відтак – звільнить місце для більш ефективних операторів.

Третя обов'язкова риса – формування **ринку соціальних послуг** із реальною конкуренцією його операторів, із реальним підвищенням якості та зниженням витрат на виробництво соціальних послуг.

Нарешті, у розвитку соціальної сфери поступово набирає ваги ще один дуже ва-

жливий чинник. Йдеться про **появу нового суб'єкта у соціальній політиці, котрим повинен бути і стає громадянин** (раніше він був не суб'єктом, а лише об'єктом соціальної політики). Адже коли людина починає платити за соціальні послуги, вона автоматично перетворюється у суб'єкта із моральним та юридичним правом вимагати належної якості цих послуг. Важливою відмінністю суб'єкта від об'єкта є можливість вільного вибору виду, якості і кількості послуг суб'єктом, що, зрозуміло, повинне забезпечуватися платоспроможністю останнього [254, с.5-6].

Отже, перефразовуючи відомий вислів, можна сказати, що теорія соціальної держави – не догма, а керівництво до дій. Аналіз політики такої держави у гуманітарній сфері дозволяє, на нашу думку, виділити декілька сучасних, взаємопов'язаних між собою тенденцій.

По-перше, це тенденція до відмови від організації системи соціальної підтримки в основному на загальнодержавному рівні та передача її на місця, **«муніципалізація»** соціального захисту.

По-друге, це явище **«комерціалізації»** «держави благоденства», внаслідок чого остання, зокрема, втрачає свій суто етатистський характер і набуває, у певному розумінні, змішаної, державно-приватної форми.

По-третє, у діяльності соціальної держави в гуманітарній сфері дедалі виразніше проявляється тенденція до зміщення «центра ваги» при виконанні соціальних функцій від власне державних установ («першого сектора») до інституцій «другого» (бізнесу) та «третього» (недержавні неприбуткові організації) секторів. Відбувається процес доповнення «держави загального добробуту» елементами «суспільства добробуту».

На нашу думку, розширення участі недержавних організацій у виконанні функцій соціальної держави та тенденцію до «муніципалізації» соціальної політики необхідно розглядати також в аспекті послаблення бюрократизму, який критики соціальної держави небезпідставно вважають одним із найзначніших її недоліків.

Водночас, як видається, слід підкреслити одне принципове положення. Незважаючи на відзначені процеси, держава не має права повністю відмовитися від

надання соціальних послуг, цілковито віддавши соціальну сферу «на відкуп» приватному бізнесу і неурядовим організаціям. Вона й надалі зобов'язана залишатися *основним суб'єктом соціальної політики*, відіграючи головну роль у забезпеченні гарантій здійсненості економічних, соціальних і культурних прав своїх громадян. Про це завжди потрібно пам'ятати, розбудовуючи демократичну, правову та соціальну державу, якою прагне стати Україна.

РЕЗЮМЕ

1. Значення наукової класифікації соціальних держав полягає, насамперед, у тому, що вона дозволяє конкретизувати уявлення про них настільки, щоб «вийти» на практично значущі, емпірично фіксовані властивості та риси таких держав.

2. Найбільш вдалою спробою такої сучасної класифікації видається виділення англійськими вченими-суспільствознавцями Н. Фурнісом та Т. Тилтоном (за критерієм масштабності «інтервенції» держави у соціально-економічну сферу) моделей «позитивної держави», власне «соціальної держави» («держави соціальної безпеки») і «держави загального добробуту». Необхідно підкреслити, що, будучи лише моделями, ці види соціально орієнтованої держави ще ніде не були реалізовані повною мірою і відображають лише певні тенденції у соціальній політиці західних держав.

3. Україна, зважаючи на кращі світові надбання у розбудові соціальної держави, повинна «сконструювати» власну, особливу модель останньої з урахуванням національних історико-політичних, соціально-економічних та ментально-психологічних особливостей.

4. Аналіз тенденцій розвитку та функціонування соціальної держави є необхідною та невід'ємною складовою частиною дослідження цього *динамічного* явища сучасності. Серед таких тенденцій на особливу увагу заслуговують наступні:

а) формування і розвиток особливої ділянки об'єктивного юридичного права — так званого соціального права (у стислому вигляді визначення цього поняття може бути сформульоване у такий спосіб: *соціальне право — це система юридичних норм, які регулюють соціально-захисні відносини соціально аліментарним методом*) — і відповідної галузі законодавства (соціального законодавст-

ва);

б) розгортання, інтенсифікація державної діяльності щодо забезпечення соціального партнерства, створення й постійного удосконалення механізму розв'язання соціальних суперечностей та конфліктів шляхом переговорів між трьома суб'єктами (сторонами, партнерами) суспільного виробництва і розподілу: підприємцями (власниками засобів виробництва), найманими працівниками, державою;

в) розширення участі недержавних неприбуткових організацій та приватного бізнесу у виконанні функцій соціальної держави у гуманітарній сфері; доповнення «держави загального добробуту» елементами «суспільства добробуту»; «комерціалізація» держави та «муніципалізація» її соціальної політики.

ВИСНОВКИ

На основі вищевикладеного можна зробити наступні головні висновки:

1. Аналіз сучасної наукової літератури з розглянутої проблематики, вивчення відповідної державно-юридичної практики дає підстави виділити три основні, системно взаємопов'язані між собою «блоки» завдань соціальної держави.

Перший із них полягає у створенні необхідних юридичних та фактичних умов для самостійного забезпечення працездатною людиною гідного життя для себе та для своїх близьких, а також у здійсненні державою заходів щодо підтримки непрацездатних груп населення, принаймні, на рівні прожиткового мінімуму. Соціальна держава повинна створити всі можливі передумови для того, щоб її громадяни мали реальну змогу забезпечити себе та членів своєї сім'ї усім необхідним, не вдаючись до державної опіки. І лише ті особи, які не можуть з тих чи інших об'єктивних, не залежних від них причин (скажімо, унаслідок хвороби, непрацездатності за віком) утримувати себе, повинні одержувати від держави достатню допомогу, щоб мати змогу вести гідний людини спосіб життя. Виконання цих завдань неможливе без визнання права приватної власності на засоби виробництва та ринкових засад в економіці. Водночас з метою подолання негативних моментів функціонування «вільного» ринку економічною основою соціальної держави повинно бути не просто ринкове господарство, а господарство *соціально орієнтоване*.

Суть *другого* «блоку» завдань — у забезпеченні реальних гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав, тобто прав людини «другого покоління». Специфічність цих прав полягає у способах їхньої реалізації та захисту: адже ступінь їх гарантованості з боку держави на відміну від прав «першого покоління» (громадських і політичних) прямо залежить від стану економіки відповідного суспільства. Водночас на початку третього тисячоліття виглядає недоречним протиставлення різних категорій прав людини за критеріями їх «природності» і важливості з огляду на неможливість нормальної життєдіяль-

ності сучасної людини без реалізації усього комплексу її природних невід'ємних прав.

Третій «блок» включає проведення заходів, спрямованих на мінімізацію невинуватих соціально-економічних відмінностей між членами суспільства, між різними соціальними спільнотами, на стримування надмірного майнового розшарування населення, зміцнення соціальної злагоди та єдності народу. Чільне місце у розв'язанні цих завдань належить так званій «політиці доходів», що здійснюється шляхом збалансованої системи оподаткування та формування соціально орієнтованого бюджету.

2. На підставі аналізу вказаних «блоків» завдань соціальної держави видається можливим стверджувати, що найважливішим у їх системі є забезпечення реальних гарантій для використання людиною її економічних, соціальних і культурних прав. Без виконання цього завдання неможливі ані зміцнення соціального миру в суспільстві, ані сприяння особі у самостійному досягненні нею власного матеріального добробуту. Саме тому здійсненість таких прав можна вважати визначальною рисою соціальної держави – тим «лакмусовим папірцем», за допомогою котрого чітко виявляються усі успіхи та прорахунки її розбудови.

3. Фактичні дії держави з реального розв'язання у певних, конкретно-історичних умовах зазначених «блоків» завдань є **суттєвими ознаками** її як держави соціальної. А відтак ці ознаки повинні бути відображені у загальній дефініції такої держави, а саме: **соціальна держава – це держава, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві.**

4. У повному обсязі ознаки соціальної держави можуть бути притаманними лише державі так званого соціально-демократичного типу. Розвинена соціальна держава як держава такого типу виконує усі функції останньої. Але специфічними функціями, в яких виражається, власне, «соціальність» держави, є такі:

- *соціально-активізуєча* (сприяння економічній активності працездатних осіб);
- *соціально-правозабезпечувальна* (забезпечення реальних гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян);
- *узгоджувальна, «консенсусна»* (зміцнення соціального миру у суспільстві).

5. Концепція і реальне становлення соціальної держави жодною мірою не заперечують найважливіших принципів держави правової, існування котрої невід’ємно пов’язане із утвердженням «першого покоління» прав людини — громадянських і політичних. Соціальна держава є новим, прогресивним етапом розвитку правової держави.

6. Між поняттями «правова держава» і «соціальна держава», між принципами свободи та матеріальної рівності, між двома «поколіннями» прав людини, безумовно, існують як діалектична єдність, так і в «рамках» цієї єдності певні колізії, напруження.

7. Формування соціальної держави в Україні, порівняно із розвинутими індустріальними країнами Заходу має своєю особливістю те, що відбувається воно водночас із становленням держави правової. А це знову ж таки вимагає ще більшої уваги до проблеми рівноваги між зазначеними, дещо суперечливими, складовими соціальної правової держави, зокрема між її соціально-інтервенціоністськими і правовими засадами.

8. Обов’язковим елементом формування науково-теоретичної концепції соціальної держави в Україні є конструювання *власної* моделі такої держави з урахуванням національних історико-політичних, соціально-економічних та ментально-психологічних особливостей.

9. Вагомим чинником процесу розбудови соціальної держави є законодавче опосередкування «соціальності» такої держави шляхом формування особливої «ділянки» об’єктивного юридичного права — так званого соціального права — і відповідної галузі законодавства (соціального законодавства).

10. Методологічно спираючись на дослідницький підхід, який у літературі названо «потребовим», поняття вказаного права можна визначити таким чином: **соціальне право — це комплексна інтегрована галузь об’єктивного юридичного права, котра являє собою систему юридичних норм, спрямованих на**

регулювання таких суспільних відносин, якими опосередковується соціальний захист людини, здійснюваний соціально-аліментарним методом (методом соціальних надань).

11. Неодмінною передумовою формування соціальної держави та одним із важливих її атрибутів є ефективна система соціального партнерства. У зв'язку із процесами приватизації в Україні закономірно послаблюється прямий вплив держави на регулювання соціально-трудових відносин саме як власника засобів виробництва (роботодавця). Відтак держава повинна посилити свою роль як законодавця й гаранта соціального партнерства.

12. У сучасний період у діяльності соціальної держави в гуманітарній сфері дедалі виразнішою стає тенденція до зміщення «центра ваги» при виконанні соціальних функцій від власне державних установ до інституцій приватного бізнесу та недержавних неприбуткових організацій. Попри це, держава й надалі має залишатися головним суб'єктом соціальної політики, відіграючи чільну роль у забезпеченні гарантій здійсненості економічних, соціальних і культурних прав своїх громадян.

АНОТАЦІЯ

Монографія присвячена дослідженню сутності, завдань, ознак та різновидів соціальної держави.

Проведений аналіз сучасної наукової літератури (в першу чергу – української та російської) з проблематики такої держави та відповідної державно-юридичної практики дозволив виділити три основні, системно взаємопов'язані між собою „блоки” завдань, вирішувати які покликана соціальна держава.

Перший із них – це створення юридичних та фактичних умов для самостійного забезпечення працездатним індивідом гідного життя для себе та для своїх близьких, а також здійснення державою заходів щодо підтримки непрацездатних верств населення принаймні на рівні прожиткового мінімуму.

Другий „блок” завдань – забезпечення реальних гарантій здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх громадян.

Третій „блок” включає вжиття заходів, спрямованих на мінімізацію невинуватих соціально-економічних відмінностей між членами суспільства, на стримування надмірного майнового розшарування населення, на зміцнення соціального миру та єдності народу.

В результаті аналізу вказаних „блоків” завдань соціальної держави обґрунтовується теза про те, що основним в їх системі є забезпечення дійових гарантій реалізації прав людини „другого покоління”. Без вирішення цього завдання неможливо виконати й інші. Тому здійсненність саме таких прав можна вважати найважливішою рисою соціальної держави.

Розкриваються ознаки та функції соціальної держави. Пропонується дефініція загального поняття соціальної держави як держави, яка, маючи за економічну основу соціально орієнтоване ринкове господарство, створює всі можливі умови для реалізації економічних, соціальних і культурних прав людини, для самостійного забезпечення ініціативною та соціально відповідальною особою необхідного рівня матеріального добробуту собі та членам своєї сім'ї; гарантує кожному прожитковий мінімум задля гідного людини існування й сприяє зміцненню соціальної злагоди в суспільстві.

У монографії досліджено співвідношення понять „правова держава” і „соціальна держава”. Робиться висновок про те, що соціальна держава є новим, прогресивним етапом розвитку правової держави.

Підкреслюється, що і між поняттями „правова держава” і „соціальна держава”, і між принципами свободи і соціально-економічної рівності, і, нарешті, між двома „поколіннями” прав людини існують як діалектична єдність, так і – в її рамках – певні колізії, суперечності.

В Україні (як і в інших постсоціалістичних країнах) розбудова соціальної держави, порівняно із розвинутими індустріальними державами Заходу, має своєю особливістю те, що відбувається вона водночас із формуванням в ній держави правової. А це, в свою чергу, вимагає ще більшої уваги до проблеми підтримання рівноваги між складовими соціальної правової держави – зокрема, між її соціально-інтервенціоністськими і правовими засадами.

Проведено порівняльне дослідження основних моделей соціальної держави. Робиться висновок про те, що обов’язковим елементом формування науково-теоретичної концепції такої держави в Україні є конструювання власної моделі соціальної держави з урахуванням національних історико-політичних, соціально-економічних та ментально-психологічних особливостей.

Дається характеристика предмета, метода регулювання та системно-структурного статусу соціального права як самостійної галузі права в демократичній державі соціальної орієнтації. Пропонується визначення соціального права як комплексної інтегрованої галузі об’єктивного юридичного права, котра являє собою систему юридичних норм, спрямованих на регулювання таких суспільних відносин, якими опосередковується соціальний захист людини, здійснюваний соціально-аліментарним методом.

Значна увага приділена сучасним тенденціям розвитку та діяльності соціальної держави, зокрема, розширенню участі приватного бізнесу та недержавних неприбуткових організацій „третього сектору” у виконанні її функцій у гуманітарній сфері й активізації діяльності такої держави щодо забезпечення соціального партнерства.

АННОТАЦИЯ

Монография посвящена исследованию сущности, задач, признаков и разновидностей социального государства.

Проведенный анализ современной научной литературы (в первую очередь — украинской и российской) по проблематике такого государства и соответствующей государственно-юридической практики позволил выделить три основные, системно взаимосвязанные между собой «блоки» задач, решать которые призвано социальное государство.

Первый из них — это создание юридических и фактических условий для самостоятельного обеспечения трудоспособным индивидом достойной жизни себе и своим близким, а также осуществление государством мер для поддержки нетрудоспособных групп населения хотя бы на уровне прожиточного минимума.

Второй «блок» задач — обеспечение реальных гарантий осуществления экономических, социальных и культурных прав всех граждан.

Третий «блок» включает проведение мероприятий, нацеленных на минимизацию неоправданных социально-экономических различий между членами общества, сдерживание чрезмерного имущественного расслоения населения, укрепление социального мира и сплоченности народа.

В результате анализа указанных «блоков» задач социального государства обосновывается тезис о том, что основным в их системе является обеспечение действенных гарантий реализации прав человека «второго поколения». Без решения этой задачи невозможно выполнить и остальные. Поэтому осуществимость именно таких прав можно считать важнейшей особенностью социального государства.

Раскрываются признаки и функции социального государства. Предлагается дефиниция общего понятия социального государства как государства, которое, имея экономической основой социально ориентированное рыночное хозяйство, создает все возможные условия для реализации экономических, социальных и культурных прав человека, для самостоятельного обеспечения инициативой и социально ответственной личностью необходимого уровня материального

благополучия себе и членам своей семьи; гарантирует каждому прожиточный минимум для достойного человека существования и способствует укреплению социального согласия в обществе.

В монографии исследовано соотношение понятий «правовое государство» и «социальное государство». Делается вывод, что социальное государство является новым, прогрессивным этапом развития правового государства.

Подчеркивается, что и между понятиями «правовое государство» и «социальное государство», и между принципами свободы и социально-экономического равенства, и, наконец, между двумя «поколениями» прав человека существуют как диалектическое единство, так и — в его рамках — определенные коллизии, противоречия.

В Украине (как и в других постсоциалистических странах) построение социального государства, в сравнении с развитыми индустриальными государствами Запада, имеет своей особенностью то, что происходит оно одновременно с формированием в ней государства правового. А это, в свою очередь, требует еще большего внимания к проблеме поддержания равновесия между составляющими социального правового государства — в частности, между его социально-интервенционистскими и правовыми началами.

Проведено сравнительное исследование основных моделей социального государства. Делается вывод, что обязательным элементом формирования научно-теоретической концепции такого государства в Украине является конструирование собственной модели социального государства с учетом национальных историко-политических, социально-экономических и ментально-психологических особенностей.

Дается характеристика предмета, метода регулирования и системно-структурного статуса социального права как самостоятельной отрасли права в демократическом государстве социальной ориентации. Предлагается определение социального права как комплексной интегрированной отрасли объективного юридического права, представляющей собой систему юридических норм, направленных на регулирование таких общественных

отношений, которыми опосредствуется социальная защита человека, осуществляемая социально-алиментарным методом.

Значительное внимание уделено современным тенденциям развития и деятельности социального государства, в частности, расширению участия частного бизнеса и негосударственных некоммерческих организаций «третьего сектора» в выполнении его функций в гуманитарной сфере и активизации деятельности такого государства по обеспечению социального партнерства.

Summary

Monography deals with the research of the essence, tasks, features and varieties of a social state.

The author perform the analysis of modern scientific literature (especially Ukrainian and Russian) concerning the problem of such a state and legal practice. This analysis allows to distinguish systimatical “blocks” of tasks, which must be solved by a social state.

The first task is creating legal and tactical conditions for selfprovision by able – bodied individual of proper life to himself and to the relatives. Also the state must provide a support for disabled groups of population at least on the minimum living level.

The second “block” of tasks – is the provision of real garantees for accomplishment of economical, social and cultural rights of all citizens.

The third “block” includes the measures aimed at minimization of unjustified social and economic differences between society members, the restraint of an excessive property stratification of the population and strengthening of social world and rallying of the people.

As a result of the analysis of the given blocks the conclusion is made that the main task is the ensuring of garantees in realization of the human rights of “the second generation”. It is impossible to solve other tasks without deciding of this assignment. That’s why the realization of these rights is supposed to be one of the main peculiarities of social state.

Features and functions of social state are revealed here. The definition of general conception of social state as the state having social – oriented market economy as an

economical basis is suggested. This definition creates all possible conditions for realization of economical, social and cultural human rights for the possibility of socially responsible personality to provide necessary material level of well – being to himself and family members; guarantees to everybody minimum living level for proper human existence and promotes the strengthening of social harmony in a society.

The correlation of such notions as “legal state” and “social state” is investigated in the monography. The conclusion is made that social state is a new, progressive stage of the development of legal state.

It is underlined that between such notions as “legal state” and “social state”, between freedom and social and economical equality principles and among two “generations” of human rights the dialectical unity and definite collisions and contradictions exist.

In Ukraine (like in other post socialist countries) the formation of social state comparing with the other developed industrial western states, has its own peculiarity – simultaneous formation of social and legal state. And this, in its term demands to draw more attention to the problem of supporting the balance among social legal state components, particularly among its socio - interventional and legal principles.

The comparative investigation of the main models of social state is carried out. The conclusion is made that the most important element of the formation of scientific – theoretical conception of such a state in Ukraine is the construction of its own model of social state taking into consideration national, historical and political, social and economical, mental and phsycological peculiarities.

The characteristics of the subject, the method of regulation and the systematic structural status of social law as an independent branch in democratic state of social orientation are given. The definition of social law as a complex integrative branch of objective legal law is given aimed at regulation of such social relations as human protection realized by social and elimentary method.

Considerable attention is paid to the modern tendencies of the development and the activity of a social state, particularly to the extension of the participation of private business and non-state unprofitable organizations in fulfilling its functions in the humanitarian sphere and developing its activity of ensuring social partnership.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Абдулаев М.И. Права человека (Историко-сравнительный анализ). – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1998. – 284 с.
2. Аграновская Е.В. Формирование рынка в России и защита прав граждан // Социальное государство и защита прав человека. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1994. – С.80-90.
3. Алексеев С.С. Отрасли советского права: проблемы, исходные положения // Советское государство и право. — 1979. — №9. — С.15-23.
4. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования. – М: Статут, 1999. - 712 с.
5. Алексеев С.С. Структура советского права. — М.: Юридическая литература, 1975. — 263 с.
6. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
7. Бабкін В.Д. Конституційні засади соціальної держави України // Правова держава: Щорічник наук. пр.— К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. — Вип. 11. - С.126-134.
8. Бабкін В.Д. Соціальна держава та захист прав людини // Правова держава: Щорічник наук. пр. — К.: Ін Юре, 1998. - Вип. 9.— С.3-11.
9. Баглай М.В. Капитализм и «социальная демократия»: теоретические вопросы развития социальной деятельности буржуазного государства. – М.: Мысль, 1970. – 255 с.
10. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации: Учебник. – 2-е изд. – М.: НОРМА-ИНФРА•М, 1999. – 776 с.
11. Баглай М.В. Социальная природа и некоторые проблемы современного Российского государства // Вестник Российской Академии наук. — 2000. — Т. 70. - №9. — С.771-777.
12. Баялджиев Д. Идея правового государства и функционирование государства в условиях переходного периода // Вестник Московского университета. Сер.11. Право. – 1998. — № 6. – С.76-92.
13. Безлепкина Л.Ф. Социальное государство – это социальное развитие для всех // Социальное обеспечение. – 1995. — № 11. – С.14-18.

14. Белокурова Е. Воздействие организаций «третьего сектора» на становление либеральной модели социальной политики в России // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1998. — № 10. – С.42-50.
15. Белокурова Е.В. Государство и «третий сектор» в Германии: от неокорпоратизма к смешанной модели // *Общественные науки и современность*. –1999. — № 2. — С.45-54.
16. Беребина О. Понятие социального государства, достойного уровня жизни и его социально-экономические критерии // *Право и жизнь*. — 1999. — Вып. 22. — С.14-26.
17. Беребина О. Право на достойный уровень жизни – одно из основных прав граждан // *Юрист*. – 1998. — № 11-12. – С.42-45.
18. Бермічева О.В. Соціальна функція держави в Україні: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.01/Нац. ун-т внутр. справ. — Харків, 2002. — 18 с.
19. Боднарук М.І. Соціальне страхування за законодавством Німеччини (історико-правові аспекти) // *Науковий вісник Чернівецького університету: Сер. правознавство*. – 2000. – Вип. 91. – С.52-55.
20. Болотіна Н. Концепція кодифікації законодавства України про соціальне забезпечення // *Право України*. – 1996. — № 7. – С.51-53.
21. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять // *Право України*. – 2000. — № 4. – С.35-39.
22. Болотіна Н. Соціальне законодавство України. Гендерна експертиза. — К.:Логос, 2001. – 82 с.
23. Болотіна Н. Соціальне право України: окремі теоретичні проблеми формування та розвитку // *Право України*. – 2000. — № 12. – С.24-28.
24. Буздуган Ю.О. Правові засади соціального діалогу // *Профспілки України*. — 1997. — №3. — С.5-14.
25. Бульбенюк С.С. Еволюція «держави загального добробуту»: теоретичний та практичний аспекти проблеми // *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. — 2002. — Вип. 9. — С.108-119.
26. Буржуазная государственная идеология / Пер. с нем. – М.: Юридическая литература, 1982. – 240 с.

27. Вараниця Т.В. Світовий досвід формування соціально орієнтованої економіки // Економіка: проблеми теорії та практики: Зб. наук. пр.— Дніпропетровськ: Дніпропетровський нац. ун-тет, 2001. - Вип. 117. — С.27-31.
28. Варламова Н. Форум: конституционный статус социально-экономических прав. Введение // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. — 2000. — № 1. — С.144-145.
29. Верланов С.О. Захист Європейською конвенцією з прав людини деяких прав «другого покоління» // Актуальні проблеми держави та права: Зб. наук. пр. — Одеса: Астропрінт, 2000. - Вип.9. — С.227-230.
30. Виленский А., Кочугуева М. Концепции значимости государства: декларации и реалии // Экономист. — 2001. — №5. — С.66-73.
31. Вильховченко Э. Новое в культуре труда, производства, компании // Мировая экономика и международные отношения. — 1995. — № 3. — С.136-147.
32. Вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Зб. законодавчих та нормативно-правових актів. — К.: Основа, 2000. — 688 с.
33. Воеводин Л.Д. Права человека, труд, собственность и государство // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. — 1995. — № 4. — С.3-13.
34. Волинка К. Деякі проблеми системи соціального забезпечення в Україні // Нова політика. — 1997. — № 3. — С.29-31.
35. Габиш Г. Социальные гарантии в условиях рыночной экономики // Общество и экономика. — 1998. — № 10-11. — С.165-171.
36. Гаджиев К.С. «Государство благосостояния» в трактовке современных западных политологов // Эволюция теории и практики «государства благосостояния» в 80-е годы. — М.: ИНИОН АН СССР, 1991. — С.13-42.
37. Гаджиев К.С. Гражданское общество и правовое государство // Мировая экономика и международные отношения. — 1991. — №9. — С.5-18.
38. Гальчинский А. Социально ответственное государство // Политика и время. — 1992. — № 4. — С.54-61.
39. Ганьба Б.П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.01/Нац. Ун-тет внутр. справ МВС України. — Харків, 2001. — 19 с.

40. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.05/Київський національний ун-тет ім. Т.Г.Шевченка. — К., 2002. — 15 с.
41. Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України і Конфедерацією роботодавців України та профспілковими об'єднаннями України на 1999—2000 роки // Профспілки України. — 1999. — №3. — С.26-44.
42. Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України, Конфедерацією роботодавців України та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2002—2003 роки // Урядовий кур'єр. — 2002. — 22 березня.
43. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: Учебник для вузов. 2-е изд.— М.: ИНФРА•М, 2000. — 412 с.
44. Гончаров П.К. Социальное государство: сущность, мировой опыт, российская модель // Социально-гуманитарные знания. — 2000. — № 2. — С.18-36.
45. Гончарова Г., Жернаков В., Прилипко С. Підручник з пенсійного забезпечення є, але чи є пенсійне право [Рец. на кн. Сирота І.М. Право пенсійного забезпечення в Україні: Курс лекцій. — К., 1998. — 288 с.) // Право України. — 1998. — № 12. — С.138-140.
46. Государственное право Германии. В 2 т. / Пер. с нем.; Ин-т государства и права РАН. — М., 1994. — Т.1. — 311 с.
47. Гриценко Н.Н. Социальное государство (социально-экономический аспект) // Общество и экономика. — 1996. — № 8. — С.3-13.
48. Гришин И. Социал-демократия Швеции: трудное расставание с прошлым // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — № 9. — С.72-84.
49. Гулиев В.Е. Современное империалистическое государство: вопросы теории. — М.: Международные отношения, 1973. — 206 с.
50. Гуляев В. На шляху до соціальної згоди // Політологічні читання. — 1995. — № 1. — С.277-282.
51. Гуменюк І.О. Правові основи становлення соціального страхування в Україні: Автореф. дис... канд.юрид.наук:12.00.05/Нац.ун-т внутр. справ МВС України. — Харків, 2001. — 19 с.
52. Гурвич Г. Декларация социальных прав // Антология мировой правовой мы-

- сли. В 5 т. – М.: Мысль, 1999. – Т. 3.: Европа. Америка: XVII-XX вв. — С.657-661.
53. Гуренко М.М. Ідеї гарантій прав і свобод людини й громадянина у ліберальній філософсько-правовій думці // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ. – 2000. — № 3. – С.38-46.
54. Давидова М. Соціально-економічні права як критерій аналізу і класифікації сучасних демократичних держав // Право України. — 2001. — №8. — С.32-35.
55. Дарендорф Р. От социального государства к цивилизованному сообществу // Полис. — 1993. — № 5. – С.31-35.
56. Дерев'янкін Т.Г. «Новий курс» у Сполучених Штатах Америки (30-і роки ХХ ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвідом. зб. наук. пр. – К.-Тернопіль: Ін-т економіки НАН України, 1998. – Вип. 30. - С.3-14.
57. Дубровський І.М. Система соціального партнерства як регулятор соціально-трудова відносин в умовах трансформації українського суспільства (соціологічний аналіз): Автореф. дис... канд. соціологічних наук: 22.00.07/Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Харків, 2001. — 18 с.
58. Дубровський І., Дубровський М. Конфліктологія та соціальна сфера України: деякі питання методології // Нова політика. – 1997. — № 2. – С.58-61.
59. Енциклопедія політичної думки / За ред. Д. Міллера, Дж. Коулмен, В. Коннолі, А. Райана: Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
60. Ершова И.Б. Цели и приоритеты социальной политики в период реформирования экономики восточноевропейских стран // Труд за рубежом. – 1995. — № 1. – С.88-103.
61. Єрмоленко Д.О. Поняття та ознаки соціальної держави // Вісник Запорізького юридичного інституту. — 2001. — №2. — С.76-82.
62. Жернаков В. Соціально-трудова відносини: поняття, суб'єкти, правове регулювання // Право України. — 1999. — №10. — С.41-45.
63. Жмир В. Соціальна держава, соціальна політика, соціальна робота (спроба концептуального аналізу) // Соціальна політика і соціальна робота. – 1997. — № 1(2) – С.7-11.

64. Жуков В.І. «Золота середина» на терезах соціальної рівноваги. Історія розвитку соціального партнерства, соціально-економічні та політичні фактори його формування в умовах ринкових відносин // Профспілки України. — 1999. — №2. — С.2-27.
65. Жуков В., Скуратівський В. Соціальне партнерство в Україні: Навч. посібник. — К.: Вид-во УАДУ, 2001. — 200 с.
66. Заблоцький В.П. Сучасний лібералізм: соціально-філософський аналіз: Автореф. дис...д-ра філос. наук: 09.00.03/Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. — К., 2002. — 35 с.
67. Завадский С. «Государство благоденствия»: доктрина и практика / Пер. с польск. — М.: Прогресс, 1966. — 376 с.
68. Загальна декларація прав людини // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — К.: Сфера, 1999. — С. 6-9.
69. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. — К.: Парламентське вид-во, 1999. — 248 с.
70. Закон України «Про колективні договори і угоди» від 1 липня 1993 р. // Голос України. — 1993. — 29 липня.
71. Закон України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — №17. — Ст.121.
72. Закон України «Про організації роботодавців» від 24 травня 2001 р. // Урядовий кур'єр. — 2001. — 27 червня.
73. Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» від 3 березня 1998 р. // Голос України. — 1998. — 31 березня.
74. Зарецкая С. Л. Теория и практика трудовых отношений в промышленности // Коллективный договор в странах Запада: от подготовки до реализации. — М.: ИНИОН РАН, 1998. — С.168-180.
75. Засади державної політики України в галузі прав людини. Затверджено Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 р. №757-XIV // Голос України. — 1999. — 25 червня.
76. Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учеб-

ник. – М.: БЕК, 2001. – 576 с.

77. Иванова Р.И. Правоотношения по социальному обеспечению в СССР. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1986. – 176 с.

78. Иоанн Павел II. Мысли о земном / Пер. с польск. и итал. — М.: Новости, 1992. – 424 с.

79. Імамвердіїв Н.А. Християнство та європейська конституційна державність: історія та сучасність // Наукове пізнання: методологія та технологія. — 2001. — №1. — С.114-118.

80. Кант И. Метафизические начала учения о праве // Сочинения. В 6 т./АН СССР, Ин-т философии. — М.: Мысль, 1965. — Т.4. - Ч.2. — С.109-304.

81. Капильцова В.В. Соціальні гарантії в умовах становлення ринкових відносин в Україні: Автореф. дис...канд. екон. наук: 08.01.01 / Донецький нац. ун-т. — Донецьк, 2002. — 21 с.

82. Кириченко С.О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: Автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ін-т міжнародних відносин Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. — К., 2001. — 20 с.

83. Клеман Н.М. «Государство благосостояния» в Великобритании: теория и практика // Эволюция теории и практики «государства благосостояния» в 80-е годы. — М.: ИНИОН РАН, 1991. — С.43-99.

84. Климов В. Взаємодія, орієнтована на результат // Людина і влада. — 2000. — №3-4. — С.101-104.

85. Козюбра М. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правові аспекти) // Українське право. — 1995. — №1(2). — С.4-13.

86. Колот А. Проблеми розбудови національної моделі соціально-трудова відносин // Україна: аспекти праці. — 2002. — №5. — С.23-28.

87. Колот А. Проблеми становлення і розвитку соціально-трудова відносин в Україні // Україна: аспекти праці. — 2000. — №3. — С.23-27.

88. Комарницький В. І. Правові питання соціального партнерства в Україні: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05/Нац. ун-т внутр. справ України. — Харків, 2001 — 19 с.

89. Комаровский В.В. Система социального партнерства в России // *Общественные науки и современность*. — 1998. — №2. — С. 21-31.
90. Коментар до Конституції України/За ред. В.Ф. Опришка. — К.: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 1996. — 376 с.
91. Конституция Российской Федерации: Проблемный комментарий / Отв. ред. В.А. Четвернин. — М.: Центр конституционных исследований МОНФ, 1997. — 702 с.
92. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // *Відомості Верховної Ради України*. — 1996. — №30.— Ст. 141.
93. Концепція соціального забезпечення населення України. Схвалена Постановою Верховної Ради України від 21 грудня 1993 р. № 3758 – XII // *Відомості Верховної Ради України*. — 1994. — № 6. — Ст. 31.
94. Копейчиков М. Соціальна держава як політична реальність // *Вісник Академії правових наук України*. — 2001. — №2(205). — С.216-227.
95. Корецький М. Сучасні моделі ринкової економіки у розвинених країнах // *Вісник Україн. академії держ. управління при Президентіві України*. — 2002. — №1. — С.93-102.
96. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації. — К.: Друк, 1999. — 446 с.
97. Крупник А.С. Правові засади соціального замовлення // *Держава і право: Зб. наук. пр.* — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. — Вип. 17. - С. 227-234.
98. Кудюкин П. Социальное партнерство или корпоративизм?(Социальная структура трудовых отношений в современной России) // *Вопросы экономики*. — 1994. — № 5. — С.71-78.
99. Куклина И. Права человека: политическое и гуманитарное измерение // *Мировая экономика и международные отношения*. — 2000. — № 11. — С.21-30.
100. Лавринович О. Чи можливе в Україні громадянське суспільство? // *Громадські ініціативи*. — 1999. — № 2. — С.3-5.
101. Ладивірова С. Соціальна доктрина католицької церкви в контексті теорети-

- чного обґрунтування прав людини: Автореф. дис... канд.філос.наук: 09.00.06 /Ін-т філософії АН України. – К., 1993. – 17 с.
102. Лапина Г. Самоорганизация населения в трансформирующейся социальной системе // Общество и экономика. – 1998. — № 8-9. – С.13-23.
103. Лебедева Л.Ф. США: государство и социальное обеспечение. Механизм регулирования. – М.: Наука, 2000. – 143 с.
104. Ледях И.А. Социальное государство и права человека (из опыта западных стран) // Социальное государство и защита прав человека. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1994. – С.22-33.
105. Лепихов М.И. Право и социальная защита населения в России (социальное право). – М.: Былина, 2000. – 232 с.
106. Лобовик Б., Ладивірова С. Проблема особистості, суспільства і держави з точки зору основних принципів католицького соціального вчення // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка «Сотий рік». – Львів, 1993. – С.145-152.
107. Лобода Ю. Цінність держави як елемент її сутності//Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — Одеса: Юридична література, 2001. — Вип. 10 - 11. - С. 437 - 442.
108. Лобода Ю.П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 — Львів, 2001. — 188 с.
109. Лобода Ю.П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження): Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одеська нац. юридична академія. — Одеса, 2001. — 20 с.
110. Лукашева Е.А. Социальное государство и защита прав граждан в условиях рыночных отношений//Социальное государство и защита прав человека. — М.: Ин-т государства и права РАН, 1994. – С.5-21.
111. Ляшенко Т. Соціальне партнерство: шлях до соціальної ринкової держави // Юридичний вісник України. — 1999. — №18(202). — 6-12 травня. — С.31-32.
112. Ляшенко Т.М. Соціальне партнерство як фактор політичної та соціальної стабільності в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук:23.00.02/Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 1998. — 19 с.

113. Магомедов К.О. Гражданское общество и государство (теоретико-методологический аспект). – М.: Российская эконом. академия им. Г.В. Плеханова, 1998. — 217 с.
114. Мальцев Г.В. Буржуазный эгалитаризм (эволюция представлений о социальном равенстве в мире капитала). – М.: Мысль, 1984. – 285 с.
115. Мамут Л.С. Гражданское общество и государство: проблема соотношения // Общественные науки и современность. — 2002. — №5. — С.94-103.
116. Мамут Л.С. Социальное государство с точки зрения права // Государство и право. — 2001. — №7. — С.5-14.
117. Мандибура В. Оподаткування доходів громадян: чому вчить світовий досвід // Віче. – 1999. — № 8. – С.29-37.
118. Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник. – М.: Юридическая литература, 1996. — 407 с.
119. Мау В. Конституционное регулирование социально-экономических отношений // Вопросы экономики. – 1999. — № 4. – С.27-43.
120. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: Учебное пособие для ВУЗов. 2-е изд. – М.: Книжный мир, 1999. – 240 с.
121. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития. – М.: Городец, 2000. – 144 с.
122. Мачульская Е.Е. Реформа социального обеспечения и необходимость кодификации законодательства // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 1999. — № 6. – С.3-18.
123. Медведчук В. Соціал-демократична модель суспільного розвитку: передумови становлення в Україні // Політична думка. – 1999. — № 4. – С.16-29.
124. Мексиканские Соединенные Штаты: конституция и законодательные акты / Пер. с исп. — М.: Прогресс, 1986. — 480 с.
125. Михайловская И. Генезис социально-экономических прав и их влияние на формирование посттоталитарных систем // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. – 2000. — № 1. – С.146-151.
126. Мкртчян Г., Чистяков И. Социальное партнерство, трипартизм и генеральные соглашения // Общество и экономика. — 1998. — №10-11. — С.117-150.

127. Модель И.М., Модель Б.С. Власть и гражданское сообщество России: от социального взаимодействия — к социальному партнерству. — Екатеринбург: Урал. отдел. РАН, 1998. — 156 с.
128. Мостовий Г.І. Соціальна відповідальність держави // Актуальні проблеми державного управління. — 1999. — №2(4) (спец. випуск). — С.3-6.
129. Мюллер-Армак А. Принципы социального рыночного хозяйства // Социальное рыночное хозяйство: теория и этика экономического порядка в России и Германии. — СПб.: Экономическая школа, 1999. — С.262-283.
130. Наливайченко С.П. Механізм планомірної трансформації перехідної економіки України в соціально орієнтовану. — Сімферополь: Таврія, 2001. — 356 с.
131. Незалежна Україна відбулась остаточно і безповоротно. Виступ Президента України Л.Д. Кучми на урочистих зборах, присвячених 10-й річниці незалежності України // Урядовий кур'єр. — 2001. — 28 серпня.
132. Нестеренко А. Социальная рыночная экономика: концептуальные основы, исторический опыт, уроки для России // Вопросы экономики. — 1998. — № 8. — С.71-84.
133. Нечай А. Чи потрібен Україні Соціальний кодекс? // Зб. наук. пр. Україн. Академії держ. управління при Президентові України. — К.: Вид-во УАДУ, 2000. — Вип.2. - Ч. II. — С.290-296.
134. Новікова О. Концепція соціальної політики України: проблеми і шляхи розв'язання // Соціальна політика і соціальна робота. — 1998. — № 1-2(5-6). — С.5-14.
135. Нуртдинова А. Ф. Роль государства в механизме социального партнерства // Журнал российского права. — 2000. — №2. — С.16-25.
136. Общая теория государства и права. Академический курс лекций: В 2 т. — М.: Зерцало, 2000. — Т.1: Теория государства. — 416 с.
137. Общая теория государства и права: Курс лекций. — М.: МЮИ МВД России, 1998. — Вып. 2: Теория государства. — 326 с.
138. Общая теория прав человека / Отв. ред. Е.А. Лукашева. — М.: НОРМА, 1996. — 520 с.
139. Ольсевич Ю. Социальное партнерство в России: имеются ли предпосылки?

// Вопросы экономики. — 1994. — №5. — С.60-70.

140. Орлов Б. Политическая культура социал-демократии и проблемы России // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — №7. — С.89-97.

141. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування // Голос України. — 1998. — 24 лютого.

142. Основні напрями соціальної політики на період до 2004 року. Схвалено Указом Президента України від 24 травня 2000 р. № 717/2000 // Урядовий кур'єр. — 2000. — 31 травня.

143. Основные направления реформы трудовых отношений в Российской Федерации // Вопросы экономики. — 1998. — №2. — С. 73-82.

144. Осой Г. Актуальні питання колективно-договірного регулювання трудових відносин в Україні (законодавчий аспект) // Україна: аспекти праці. — 1999. — №6. — С.35-39.

145. Осой Г. Профспілковий рух в Україні: нова соціальна роль, стан та перспективи розвитку // Україна: аспекти праці. — 2001. — №8. — С.18-26; 2002. — №1. — С.3-9.

146. Павленко Ю.І. Соціальне страхування в ФРН // Людина і праця. — 1993. — № 11. — С.46-53.

147. Павлишин В. Демократизація соціально-трудова відносин // Праця і зарплата. — 2000. — №9. — С.6-7.

148. Панкевич О. Діяльність соціальної держави у гуманітарній сфері: до характеристики деяких сучасних тенденцій // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — Одеса: Астропрінт, 2000. — Вип. 9.- С.231-238.

149. Панкевич О.З. До питання про основні завдання соціальної держави (загальнотеоретичний аспект) // Вісник Академії правових наук України. — 2000. — № 2(21). — С.183-191.

150. Панкевич О.З. До питання про сучасні класифікації соціальних держав // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали ІХ регіональної науково-практичної конференції. — Львів: Юридичний факультет Львівського нац. ун-ту імені Івана Франка, 2003. — С.165-167.

151. Панкевич О.З. Здійсненність прав людини «другого покоління» — визна-

чальна риса соціальної держави // Права людини і Україна: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України (Серія І. Дослідження і реферати. Вип. 2). — Львів: Світ, 1999. — С.54-60.

152. Панкевич О.З. Правова держава і соціальна держава: діалектична єдність їхніх суперечностей // Молода Українська держава на межі тисячоліть: погляд в історичне майбутнє демократичної, правової держави Україна. — Львів: Львівський ін-т внутрішніх справ при НАВС України, 2001. — С.182-186.

153. Панкевич О.З. Соціальна демократична держава як організатор соціального партнерства // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. — 2000. — №2. — С.51-58.

154. Пархомов С. Соціальні послуги і неприбуткові недержавні організації // Соціальний захист. — 1999. — № 6. — С.54-60.

155. Петровський О.І. Роль соціального партнерства в становленні найманої праці в трансформаційній економіці: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01/ Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2001. — 19 с.

156. Первые сто дней Джорджа У. Буша // США – Канада: экономика, политика, культура. — 2001. — № 7. — С.80-89.

157. Перглер Т. Німецька модель соціальної держави // Нова політика. — 1996. — № 2. — С.36-39.

158. Перглер Т.І. Роль соціально-правової держави Німеччини у стабілізації суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К., 1998. — 20 с.

159. Перегудов С. Западная социал-демократия на рубеже веков // Мировая экономика и международные отношения. — 2000. — №6. — С.40-46; №7. — С.54-60.

160. Перегудов С.П. Новейшие тенденции в изучении отношений гражданского общества и государства // Полис. — 1998. — № 1. — С.137-148.

161. Платон. Держава / Пер. з давньогр. — К.: Основи, 2000. — 355 с.

162. Покотило В.М. Становлення соціального партнерства в Україні у світлі проблеми кодифікації трудового законодавства // Конституція України та проблеми систематизації законодавства: Зб. наук. пр. — К.: Ін-т законодавства Вер-

- ховної Ради України, 1999. — Вип.5. - С.292-305.
163. Політологія: Посібник для студентів вузів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. — К.: Академія, 1998. — 367 с.
164. Політологія / За ред. О.І. Семківа. — Львів: Світ, 1994. — 592 с.
165. Положення про Національну раду соціального партнерства. Затверджено Указом Президента України від 27 квітня 1993 р. // Голос України. — 1993. — 30 квітня.
166. Положення про Національну службу посередництва і примирення. Затверджено Указом Президента України від 17 листопада 1998 р. №1258/98//Офіційний вісник України. — 1998. — №46. — Ст.1684.
167. Попков В.Д. Социальная политика Советского государства и права. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 136 с.
168. Попов А.А. Государство «всеобщего благосостояния»? Мифы и реальности современной Америки. — М.: Политиздат, 1985. — 256 с.
169. Прилипко С.М. Шляхи вдосконалення соціального законодавства // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. — Харків: Нац. юрид. академія України, 2000. — Вип.42. — С.101-106.
170. Приходько С. Здійснення громадянами права на соціальний захист та гарантії його забезпечення // Право України. — 2000. — № 2. — С.18-22.
171. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсесянца. — М.: НОРМА-ИНФРА •М, 1999. — 832 с.
172. Проблеми соціально-трудоових відносин в Україні у контексті міжнародного досвіду // Україна: аспекти праці. — 1998. — №4. — С.44-46.
173. Протасов В.Н. Теория права и государства: проблемы теории права и государства. Вопросы и ответы. — М.: Новый Юрист, 1999. — 240 с.
174. Профспілки домагаються здійснення економічних реформ не за рахунок трудящих // Вісник Федерації профспілок України. — 2000. — №9. — С.11-21.
175. Рабінович П. Громадянське суспільство і правова держава (загальнотеоретичні міркування) // Українське право. — 1996. — № 3. — С.22-34.
176. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: Навч. посібник. 5-те вид. — К.: Атіка, 2001. — 176 с.

177. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). – Харків: Право, 1997. – 64 с.
178. Рабінович П.М. Права людини: концептуальні засади // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України / Редкол. П.М.Рабінович (голов. ред.) та ін. – К.: Ін Юре, 1998. – С.9-19.
179. Рабінович П.М. Права людини: уніфікація назв та розмаїття змісту // Незалежний культурологічний часопис «І». Громадянське суспільство. Україна. — 2001. — Ч. 21. — С.191-198.
180. Рабінович П.М. Социалистическое право как ценность. — Львов: Вища школа, 1985. — 167 с.
181. Рабінович П.М. Соціальна держава // Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К.: Генеза, Довіра, 1996. – С.374-375.
182. Рабінович П., Лобода Ю. Соціальна сутність держави: теоретико-методологічні засади дослідження // Право України. — 2001. — №8. — С.41-44.
183. Рабінович П.М., Лобода Ю.П. Соціальна сутність держави як складник предмета теоретико-історичної юриспруденції // Вісник Академії правових наук України. – 1996. — № 5. – С.90-100.
184. Рабінович П., Панкевич О. Соціальне право: деякі питання загальної теорії // Право України. – 2003. — №1. — С.104-107.
185. Рабінович С. Права людини і соціальна доктрина католицької церкви // Вісник Академії правових наук України. – 2001. — № 1(24). – С.154-167.
186. Ракитская И.Ф. Теория государства: Конспект лекций. — СПб.: Альфа, 1999. — 143 с.
187. Расторгуев В.Горизонты социальной политики России // Человек и труд. – 1995. — № 6. – С.58-60.
188. Риттер Г.А. Социальное государство: возникновение и развитие. Сравнительный анализ /Реф. Соколовой Р.И.// Реферативный журнал: Общественные науки за рубежом. Сер. 4. Государство и право. – М.: ИНИОН АН СССР,1990. — № 6. – С.26-31.
189. Рішення про продовження на 2001 рік дії Генеральної угоди між Кабінетом

- Міністрів України і Конференцією роботодавців України та профспілковими об'єднаннями України на 1999-2000 роки та внесення доповнень до неї // Урядовий кур'єр. — 2001. — 22 травня.
190. Роик В. Социальное государство и гражданское общество // Человек и труд. — 1996. — №11. — С.9-11.
191. Романенко Ю.С. Соціально-філософський аналіз контраверсій соціальної правової держави (на матеріалах німецької філософії права): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03/Київський національний ун-тет ім. Т. Шевченка. — К., 2000. — 14 с.
192. Романов Б. Социал-демократия и власть // Свободная мысль – XXI. – 2000. — № 3. – С.80-86.
193. Руденкин В.Н., Саликова Н.М. Социальное партнерство в России и за рубежом: политико-правовые проблемы // Вестник Гуманитарного университета. Сер.: Право. — 2000. — №1(2). — С.185-193.
194. Садовенко А. П. Соціальне партнерство: правове забезпечення // Профспілки України. — 1999. — №1. — С.2-17.
195. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти. — К.: Ін Юре, 2002. — 724 с.
196. Селіванов В.М. Проблема методологічної обґрунтованості вітчизняного правознавства та юридичної практики // Право України. — 1998. — №12. — С.34-43; 1999. — №1. — С.20-26.
197. Семигіна Т. Правові межі діяльності недержавних організацій щодо надання соціальних послуг // Соціальна політика і соціальна робота. – 1999. — № 2 (10). – С.70-72.
198. Сергієнко О. Соціальна політика в сучасному світі та в Україні // Україна: аспекти праці. — 2002. — №1. — С.31-37.
199. Сирота И.М. Право социального обеспечения или социального страхования? Что такое социальное право? // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. — Одеса: Юридична література, 2001. — Вип. 10-11. - С.72-77.
200. Сіленко А. Генезис і сутність американської держави загального добробуту // Людина і політика. – 2000. — № 2. – С.65-72.

201. Сіленко А. Політико-правові аспекти соціальної сфери: забезпечення прав людини // Право України. – 1999. — № 11. – С.30-33.
202. Сіленко А. Соціальна держава: ліквідація чи трансформація?// Трибуна. – 1999. – №11-12. — С.21-22.
203. Сіленко А.О. Соціальна держава: територія перемін. – Одеса: Українська державна академія зв'язку ім. О.С. Попова, 2000. – 280 с.
204. Сіленко А.О. Соціальна держава: еволюція ідеї, сутність та перспективи становлення в сучасній Україні: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02/Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2000. – 38 с.
205. Сіленко А.О. Структурні особливості соціальної держави // Нова політика. – 1999. — № 4. – С.49-52.
206. Сіленко А.О. Чи є альтернатива державі загального добробуту? // Нова політика. – 2000. — № 1. – С.32-35.
207. Скакун О.Ф. Теория государства и права. — Харьков: Консум, Ун-т внутр. дел, 2000. — 704 с.
208. Скакун О.Ф., Подберезский Н.К. Теория права и государства. — Харьков, 1997. — 496 с.
209. Скрипнюк О. Ідея соціальної справедливості в контексті теорії соціальної, правової держави // Вісник Академії правових наук України. – 2001. — № 2(25). – С.17-24.
210. Скрипнюк О.В. Методологічні проблеми взаємодії соціальної та правової держави // Адвокат. – 2000. — № 3. – С.5-8.
211. Скрипнюк О.В. Соціальна держава та права і свободи людини // Наукові записки. Сер. «Право». – Острог: Нац. ун-т «Острозька академія», 2001. — Вип.2. - Ч.1. – С.19-25.
212. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. – К.: Ін-тут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.
213. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція Укр. радян. енциклопедії, 1977. — 775 с.
214. Современные буржуазные учения о капиталистическом государстве: Кри-

- тические очерки / Под ред. В.А. Туманова. – М.: Наука, 1967. – 296 с.
215. Сокурченко В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12/Нац. академія внутр. справ України. — К., 2002. — 19 с.
216. Соціальна захищеність населення України/О.Ф.Новікова, О.Г.Осауленко, І.В.Калачова та ін. — Донецьк; К.: ІЕП НАН України, Держкомстат України, 2001. — 360 с.
217. Соціальна політика має стати справді людиною. Виступ Президента України Л.Д.Кучми на розширеному засіданні Колегії Міністерства праці та соціальної політики України 13.04.1999 р.// Урядовий кур'єр. – 1999. – 15 квітня.
218. Социальная энциклопедия / Редкол.: А.П. Горкин, Г.Н. Карелова, Е.Д. Катульский и др. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 2000. — 438 с.
219. Соціально-трудова відносина: динаміка розвитку. Діяльність Національної служби посередництва і примирення в першому кварталі 2000 року // Профспілки України. — 2000. — №2. — С.46-70.
220. Співак В.М. Соціальна правова держава як фактор розвитку демократичного суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02/Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. — К., 2001. — 19 с.
221. Стаховська Н.М. Відносина в праві соціального забезпечення: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.05/Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2000. — 21 с.
222. Стаховська Н.М. Соціальне забезпечення чи захист? // Предпринимательство, хозяйство и право. – 2000. — № 8. – С.54-57.
223. Стратегія подолання бідності. Затверджено Указом Президента України від 15 серпня 2001 р. № 637/2001 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 18 серпня.
224. Сунгуров О. Організації-посередники в структурі громадянського суспільства // Політична думка. – 1999. — № 4. – С.43-57.
225. Суспільство: шлях до соціального спокою. Про результати діяльності Національної служби посередництва і примирення у 1999 році // Профспілки України. — 2000. — №1. — С.28-41.
226. Теория государства и права: Курс лекций/ Под ред. Н.И. Матузова, А.В.

Малько. – Саратов, 1995. – 560 с.

227. Тимошенко В.І. Поліцейська держава: з історії політичної і правової думки // Правова держава. Щорічник наук. пр. - К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1997. – Вип.8. – С.232-239.

228. Тихомиров Ю.А. Публичное право: Учебник. – М.: БЕК, 1995. – 496 с.

229. Тодика Ю. Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук України. — 1999. — №2(17). — С. 3-12.

230. Торлопов В.А. Социальная политика в России: история и современность. – СПб.: Ин-т специальной педагогики и психологии, 1999. – 128 с.

231. Троян О.І. Соціальна справедливість як моральна основа демократичної правової соціальної держави: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ун-т внутр. справ. — Харків, 1995. — 19 с.

232. Туманов В.А. О некоторых чертах новейшей буржуазной политической и правовой идеологии // Проблемы государства и права в современной идеологической борьбе. — М.: Юридическая литература, 1983. — С.8-35.

233. Указ Президента України «Питання Комісії зі сприяння розвитку громадянського суспільства» від 7 жовтня 2002 р. // Урядовий кур'єр. — 2002. — 16 жовтня.

234. Україна: підсумки соціально-економічного розвитку та погляд у майбутнє. Виступ Президента України Л.Д. Кучми на науковій конференції 16 листопада 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 18 листопада.

235. Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки. Послання Президента України Л.Д. Кучми до Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого.

236. Україні потрібен революційний прорив у розвитку малого бізнесу. Виступ Президента України Л.Д. Кучми на Всеукраїнській нараді з питань підприємництва 15 липня 2002 р. // Урядовий кур'єр. — 2002. — 17 липня.

237. Усенин В.И. Реформизм и буржуазное социальное законодательство. – М.: Наука, 1967. – 256 с.

238. Фабрициус Ф. Права человека и европейская политика. Политико-правовое

положение трудящихся в Европейском Сообществе / Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ, 1995. — 176 с.

239. Фотина Т. Эффективная рыночная экономика не может не быть социально ориентированной // Человек и труд. — 1996. — №11. — С.4-8.

240. Франко І. Що таке поступ? — Коломия: Накладом редакції «Поступу», 1903. — 159 с.

241. Хара В., Новіков В. Побудова соціальної держави — загальне національне завдання // Голос України. — 2003. — 28 березня.

242. Харитонов Є.О., Харитонova О.І. Категорія «соціального права» у загальній системі права // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. — Одеса: Астропрінт, 2000. — Вип. 9. - С.26-31.

243. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / Пер. с нем. — М.: Юридическая литература, 1981. — 368 с.

244. Холостова Е.И. Социальная политика: Учеб. пособие. — М.: ИНФРА•М, 2001. — 204 с.

245. Цахер Х.Ф. Социальное право и справедливость / Реф. Султановой А.Д.// Реферативный журнал: Общественные науки за рубежом. Сер. 4. Государство и право. — М.: ИНИОН АН СССР, 1990. — № 3. — С.9-13.

246. Циппеліус Р. Філософія права / Пер. з нім. — К.: Тандем, 2000. — 300 с.

247. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретико-правовий аспект. — Одеса: Юридична література, 2001. — 328 с.

248. Чанишева Г.І. Колективні відносини у сфері праці: теоретичні та практичні проблеми правового регулювання: Автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.05/ Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. — Харків, 2002. — 38 с.

249. Черноморова Т. В. Модели коллективных договоров в странах Запада // Коллективный договор в странах Запада: от подготовки до реализации. — М.: ИНИОН РАН, 1998. — С.5-16.

250. Четвернин В.А. Демократическое конституционное государство: введение в теорию. — М.: Ин-т государства и права РАН, 1993. — 141 с.

251. Четвернин В.А. Размышления по поводу теоретических представлений о государстве // Государство и право. — 1992. — № 5. — С.3-11.

252. Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство // Государство и право. — 2002. — №2. — С.5-13.
253. Шаповал В. Конституція незалежної України у світовому вимірі // Політика і час. — 1997. — № 4. — С.3-10.
254. Шаронов А.О. О некоторых аспектах социальной политики в современной России // Общество и экономика. — 1998. — № 6. — С.3-8.
255. Шемшученко Ю.С. Наукові засади формування правової держави в Україні // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку. Короткі тези доповідей та наукових повідомлень республіканської науково-практичної конференції. — Харків: Нац. юрид. академія України, 1995. — С.3-5.
256. Шлях вперед для соціал-демократів Європи: пропозиція Г. Шрьодера і Т. Блера // Медведчук В.В. Дух і принципи соціал-демократії: українська перспектива. — К.: Основні цінності, 2000. — С.175-193.
257. Шпикер М. Христианство и свободное конституционное государство // Религия и право. — 2000. — №1. — С.5-8.
258. Штрассер Й. Будущее социального государства // Социальное государство в Западной Европе. — М.: ИНИОН РАН, 1999. — С. 126-140.
259. Шуламیت Р. Західна і Східна Європа: соціальна робота і соціальна політика // Соціальна робота в Україні: перші кроки. — К.: Видавничий дім «KM Academia», 2000. — С.7-28.
260. Шупак М. Церква і права людини: католицькі й протестантські погляди, відображені в церковних документах // Релігійна свобода і права людини: Богословські аспекти: У 2 т./ Львівська богословська академія. — Львів: Свічадо, 2000. — Т.1. — С.305-341.
261. Эволюция современного буржуазного государства и права / Отв. ред. В.К.Забигайло. — К.: Наукова думка, 1991. — 284 с.
262. Эрхард Л. Благосостояние для всех. — Нью-Йорк: Посев, 1990. — 335 с.
263. Этциони А. Реформированное социальное государство // Социал-демократия перед лицом глобальных проблем. — М.: ИНИОН РАН, 2000. — С.144-146.
264. Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика: Навч. посібник. — К.: КНЕУ, 2000. — 212 с.

265. Яковюк І. Виникнення та розвиток концепції соціальної держави // Вісник Академії правових наук України. – 2001. — № 2(25). – С.25-34.
266. Яковюк І. Про обсяг поняття “соціальна держава” (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) // Право України. —1998. — № 11. — С.26-28.
267. Яковюк І.В. Розвиток концепції соціально-економічних прав як передумова формування соціальної держави // Проблеми законності. Респ. міжвідом. наук. зб. — Харків: Нац. юрид. академія України, 1998. — Вип. 35 - С.22-27.
268. Яковюк І.В. Соціальна держава: до визначення змісту поняття // Вісник Академії правових наук України. – 2001. — № 3 (26). – С.37-47.
269. Яковюк І.В. Соціальна держава: питання теорії і шляхи її становлення: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01/Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. — Харків, 2000. – 19 с.
270. Якушик В. Проблеми типології правової держави // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №9-10. — С.177-195.

